

Fotografija u Daruvaru do početka 1970-ih

Vuković, Dora

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:708635>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-16**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski rad

FOTOGRAFIJA U DARUVARU DO POČETKA 1970-IH

Dora Vuković

Mentor: dr. sc. Lovorka Magaš Bilandžić, izvanredni profesor

ZAGREB, 2021.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
Diplomski studij

Diplomski rad

FOTOGRAFIJA U DARUVARU DO POČETKA 1970-IH

Photography in Daruvar until the Early 1970s

Dora Vuković

SAŽETAK

Diplomski rad rezultat je istraživanja fotografije i njenih najistaknutijih predstavnika na području grada Daruvara. Rad obuhvaća pregled povijesti grada i razvitka fotografije od njenih početaka do 1970-ih. Analizirana su opća stremljenja fotografije u Hrvatskoj, uspoređivana s fotografskim strujanjima u Daruvaru. Profesionalna fotografija, koja je bila zastupljena od samih početaka kroz niz fotoateljera, obrađena je kroz dva najpoznatija i najuspješnija atelijera Viktora Klugea i Foto Živote. Amaterska fotografija razvijala se u počecima kroz udruženja, u međuratnom periodu kroz planinarski pokret, no najveći polet dobila je osnivanjem Fotokluba Daruvar 1937. godine. U radu se prati razvoj Fotokluba i njegov značaj, razmatraju se izložbe koje su priređivali dvaput godišnje te važnost fotografije na daruvarskom području i uloga Kluba kao jednog od osnivača Hrvatskog fotoamaterskog saveza. Posebna poglavlja posvećena su vrhuncu uspjeha Fotokluba Daruvar 1960-ih i početkom 1970-ih te istaknutim autorima Milanu Paviću, Vladi Daněku, Dragi Biželju i Miroslavu Gjurinu. Nakon slavnog perioda, Klub je izgubio prostorije i zamro s radom sve do 1980-ih. Sudbina Fotokluba nije bila laka jer mu je djelovanje ponovno prekinuto Domovinskim ratom. Današnji obnovljeni Foto Film klub Daruvar nastavlja okupljati zaljubljenike u fotografiju. Cilj ovoga diplomskog rada bio je obuhvatiti profesionalno i amatersko fotografsko djelovanje u Daruvaru te otvoriti mogućnost za nova, još temeljitija istraživanja. Na temelju dostupne arhivske građe i fotografija nastalih tijekom početnih i najplodnijih godina Fotokluba Daruvar daje se uvid u život i djelo njegovih odabranih protagonista među kojima se ističu Milan Pavić, Vlado Daněk, Drago Biželj i Miroslav Gjurin.

Rad je pohranjen u: knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Rad sadrži: 110 stranica, 96 reprodukcija. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: amaterska fotografija, Daruvar, Drago Biželj, fotografija, Fotoklub Daruvar, Milan Pavić, Miroslav Gjurin, profesionalna fotografija, Vlado Daněk.

Mentor: dr. sc. Lovorka Magaš Bilandžić, izvanredni profesor, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Ocjenjivači: dr. sc. Danko Šourek, docent, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Patricia Počanić, asistent, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; dr. sc. Lovorka Magaš Bilandžić, izvanredni profesor, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Datum prijave rada:

Datum predaje rada: 17. prosinca 2021.

Datum obrane rada: 22. prosinca 2021.

Ocjena: odličan (5)

Izjava o autentičnosti rada

Ja, Dora Vuković, diplomantica na Istraživačkom smjeru – modul Moderna i suvremena umjetnost diplomskoga studija povijesti umjetnosti na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom „Fotografija u Daruvaru do početka 1970-ih“ rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije izravno preuzet iz nenavedene literature ili napisan na nedozvoljen način, te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu 17. prosinca 2021.

Dora Vuković

Zahvale

Zahvaljujem prof. dr. sc. Lovorki Magaš Bilandžić na stručnom vodstvu i pruženoj pomoći prilikom izrade diplomskog rada.

Zahvaljujem gospodinu Mati Pejiću što se prvi zanimao za ovu temu i detaljno je istražio te na dostupnosti, uvidima te dodatno razmijenjenim telefonskim pozivima i porukama. Hvala i drugim članovima Foto Film kluba Daruvar na susretljivosti i suradnji te posebno gospođi Marijani Kapetanović na razgovoru i rekonstrukciji događaja u Fotoklubu za vrijeme njene funkcije tajnice i predsjednice.

Velika hvala dragoj gospođi Slavki Pavić na izdvojenom vremenu, srdačnoj pomoći i uvidu u privatni arhiv te posuđivanju materijala za rad.

Zahvaljujem gospođi Janet Tuškan na lekturi prijevoda sažetka diplomskog rada na engleskom jeziku.

Posebna zahvala dragim kolegicama, prijateljima i obitelji na poticanju i potpori, svakoj pomoći kroz sve dane mog studija. Također i mojoj dragoj baki Mariji Biželj koja mi je približila djedov život. Njemu je i posvećen ovaj rad – njegove lijepe fotografije te zanimljiva stara „foto soba“ probudile su odmalena moje zanimanje za fotografiju i inspirirale me za pisanje rada.

Najveća hvala dobrome Bogu na svim talentima koje mi je darovao, na ohrabrenju i davanju smisla onda kada sam htjela odustati, na Njegovoj blizini kroz druge ljude.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. O gradu i počecima fotografije u Daruvaru	3
3. Profesionalna fotografija u Daruvaru.....	7
3.1. Viktor Kluge	9
3.2. Antonín Života.....	12
4. Amaterska fotografija i djelovanje Fotokluba Daruvar	15
4.1. Osnivanje Fotokluba Daruvar i prve godine njegova rada	17
4.2. Poslijeratne godine i vrhunac uspjeha rada Fotokluba 1960-ih.....	23
4.3. Fotoklub Daruvar 1970-ih	30
4.4. Sudbina Fotokluba.....	32
4.5. Glavni protagonisti	33
4.5.1. Milan Pavić	34
4.5.2. Vlado Daněk.....	53
4.5.3. Drago Biželj	62
4.5.4. Miroslav Gjurin.....	80
5. Zaključak.....	88
6. Prilog.....	90
7. Popis literature	92
8. Popis slikovnog priloga.....	102
9. Summary	110

1. Uvod

Počeci fotografije u Hrvatskoj vezuju se uz postupak dagerotipije i putujućih fotografa, pojavljujući se gotovo istovremeno s europskom fotografijom. Razvojem i jačanjem građanstva sredinom 19. stoljeća počelo je osnivanje stalnih fotoateljera, a novi medij popularne kulture postupno se širio i tehnički usavršavao. Osim profesionalnih fotografa, u Hrvatskoj su djelovali i fotografi amateri okupljeni u fotoklubovima s ciljem promicanja umjetničke fotografije.

Kratak presjek povijesti hrvatske fotografije odnosi se i na fotografiju u Daruvaru, gradiću u zapadnoj Slavoniji. Nažalost, njezina povijest nije toliko istražena niti igdje cjelovito obrađena, iako se uz Daruvar veže niz značajnih fotografskih imena, poput Milana Pavića. Njegovo djelovanje, kao i djelovanje brojnih drugih fotoamatera, ali i profesionalnih fotografa, obilježilo je povijest grada, šireći njegovu baštinu i kulturni identitet, ostavljajući trag za buduće generacije. O daruvarskim se fotografima, izuzev Pavića, ne može pronaći mnogo podataka – tek raznovrsne neobjedinjene natuknice u širim povijesnim pregledima. U njima se redovito navodi da daruvarski fotografi nisu ostavili veliki trag na cjelokupnu hrvatsku fotografiju, no vrijedni su obrade, posebice ako se uzme u obzir da je Fotoklub Daruvar, koji je osnovan 1937. godine, bio jedan od prvih fotoklubova u tome razdoblju te da je jedan od osnivača Hrvatskog fotoamaterskog saveza. O njemu je kratak prikaz dao Vladko Lozić u *Hrvatskom fotoamaterskom pokretu* (2017.), a još 2005. godine zajedno sa Zdenkom Kuzmićem je u *Majstorima hrvatske fotografije* uključio i kratke biografije Daruvarčana Milana Pavića i Drage Biželja.¹ Njihove je biografije Lozić detaljnije razradio i dopunio u *Životopisima hrvatskih fotografa* u vlastitoj nakladi (2020.).² O Paviću je pisano daleko više, bilo kroz opsežnu monografiju Josipa Depola (1986.), diplomski rad Ane Malačić pri Odsjeku za povijest umjetnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu (2012.) ili pojedine fotomonografije, poput one iz Siska Darija Franića i Valentine Radić (2016.),³ no u svim tim radovima malen je prostor posvećen Pavićevom djelovanju u sklopu Fotokluba Daruvar.

Obuhvaćanje i toga dijela Pavićeva stvaralaštva ne pruža velike informacije o osnutku i nastavku rada Kluba, kao i o svim osobama koje su pri njemu djelovale. Veću prekretnicu u

¹ Vladko Lozić, *Hrvatski fotoamaterski pokret (prilozi za povijesnicu)*, Zagreb: vlastita naklada, 2017.; Zdenko Kuzmić, Vladko Lozić, *Majstori hrvatske fotografije*, Zagreb: Fotoklub Zagreb, 2005.

² Vladko Lozić, *Životopisi hrvatskih fotografa*, Zagreb: vlastita naklada, 2020.

³ Josip Depolo, *Milan Pavić*, Zagreb: Spektar, 1986.; Ana Malačić, *Fotografsko djelovanje Milana Pavića u kontekstu hrvatske fotografije 1940-tih i 1950-tih godina*, diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2012.; Dario Franić, Valentina Radić, *Sisak industrijski grad, 1949.–1960., fotoaparatom Milana Pavića*, katalog izložbe (Sisak, studeni 2015.), Sisak: Državni arhiv u Sisku, 2016.

istraživanju i objedinjavanju daruvarske fotografije donijela je knjiga Mate Pejića *Začarani svjetlopisom*, objavljena 2010. godine.⁴ U njoj ovaj zaljubljenik u fotografiju i povijest grada u kojemu živi donosi prikaz razvoja fotografije u Daruvaru od njenih početaka, no s najvećim naglaskom na Fotoklub i njegovih 70 godina postojanja, za čiju je obljetnicu knjiga priređena.⁵

Zbog slabe zastupljenosti ove tematike, cilj diplomskog rada bio je proširiti spoznaje vezane uz fotografiju u Daruvaru i istražiti širu sliku i kontekst fotografskog djelovanja – od pojedinaca do kolektivnog angažmana daruvarskog Fotokluba i s naglaskom na njegov razvoj od osnutka do najplodnijih godina. Željelo se ponuditi uvid u bogatu daruvarsku „fotografsku“ povijest, koja započinje jednom od najstarijih litografija grada koju naručuje grof Julije Janković. Istraživanje se temeljilo na proučavanju razglednica i dostupnog stvaralaštva profesionalnih fotografa, nažalost rijetko sačuvanog, a najvećim dijelom analizom intenzivnog stvaralaštva i organizacijskog rada pripadnika Fotokluba Daruvar.

Rad je podijeljen u tri veća poglavlja. Prvo je posvećeno povijesti grada i počecima razvoja fotografije u Daruvaru. Drugo poglavlje daje pregled profesionalne fotografije u gradu. U njemu se objašnjava širi kontekst djelovanja fotografa obrtnika oko 1930-ih, a istražuju se i dva najznačajnija daruvarska profesionalna fotografa – Viktor Kluge i Antonín Života. U trećem je poglavlju istražena amaterska fotografija u Daruvaru, koja prati razvoj Fotokluba Daruvar od njegova osnivanja 1937. godine do vrhunca uspjeha 1960-ih. Iako je Klub aktivan i danas, ali pod promijenjenim imenom Foto Film klub Daruvar, istraživanje je ograničeno na njegove najplodnije godine. U radu se, ipak, dotiče i stagnacija Kluba 1970-ih te je ispitana njegova daljnja sudbina. Također, jedno potpoglavlje posvećeno je i onim fotoamaterima koji su na neki istaknutiji način doprinijeli radu Fotokluba te ga obogatili svojim izložbenim i/ili organizacijskim djelovanjem, s detaljnijom obradom njihova stvaralaštva. Niz je članova koji su djelovali u daruvarskom Fotoklubu do 1970-ih, no u radu je posebna pozornost posvećena četvorici istaknutih fotoamatera – Paviću, Daněku, Biželju i Gjurinu – zbog njihove uloge, ali i dostupnosti građe o njihovu životu i radu.⁶ Značajan je doprinos Milana Pavića kao osnivača Fotokluba, danas jednog od doajena hrvatske fotografije, zatim Vlade Daněka koji je preuzeo funkciju predsjednika u kriznim godinama, kao i Drage Biželja koji je imao

⁴ Mato Pejić, *Začarani svjetlopisom. 70 godina Fotokluba Daruvar*, Daruvar: Foto Film klub Daruvar, 2010.

⁵ Autor navodi kako je knjiga pripremljena za tisak 2007. godine, no zbog nedostatka financijske potpore grada, tiskana je tek 2010. godine. (Iz razgovora s g. Matom Pejićem, održanog krajem travnja 2021.)

⁶ U Prilogu se nalazi popis autora aktivnih u Fotoklubu Daruvar do 1970-ih, a koji je sastavljen na temelju dostupne arhivske i periodičke građe te različitih publikacija posvećenih fotografiji i gradu Daruvaru.

dugogodišnji angažman na mjestu tajnika Fotokluba. Za današnje postojanje Kluba aktivnu je ulogu imao i Miroslav Gjurin, poznat i po izlagačkoj aktivnosti 1950-ih i 1960-ih.

Rad se temelji na istraživanjima provedenima u Hrvatskom državnom arhivu, Državnom arhivu u Zagrebu, Arhivu Fotokluba Daruvar, privatnim arhivima Drage Biželja u Daruvaru i Slavke Pavić u Zagrebu, Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu te Pučkoj knjižnici i čitaonici Daruvar. Pregledani su brojni dijapozitivi, negativi, stotine snimljenih i sačuvanih fotografija, katalozi brojnih domaćih i stranih izložbi, dostupne monografije i knjige o Milanu Paviću, Daruvaru i fotografiji općenito, priručnici, enciklopedije te onodobni novinski članci i kritike. U rad su uključeni i podaci iz razgovora s Matom Pejićem te Marijom Biželj i Slavkom Pavić, koje su omogućile dublje upoznavanje djela i osobnosti svojih muževa fotoamatera. Rad je upotpunjen i spoznajama iz razgovora s Marijanom Kapetanović, dugogodišnjom tajnicom, kasnije i predsjednicom Foto Film kluba Daruvar.

2. O gradu i počecima fotografije u Daruvaru

Daruvar je gradić smješten uz rijeku Toplicu na šumovitim obroncima zapadnog Papuka. Najstarije poznato naselje datira iz 4. stoljeća prije Krista, a smješteno je pokraj ljekovitih geotermalnih izvora na prostoru daruvarske kotline. Arheološki nalazi pokazuju da su ovi krajevi bili nastanjeni već u kamenom dobu, a važnosti lokacije doprinosila su te i dalje doprinose, geotermalna vrela, čija je ljekovitost dokazana od samih početaka nastanjivanja na ovim prostorima.⁷

Presudnu ulogu u razvoju grada i ljekovitih kupki imao je dolazak grofovske obitelji Janković sredinom 18. stoljeća. Oni mijenjaju hrvatsko ime naselja Podborje, tada malog i zapuštenog sela, u Daruvar, prema mađarskom imenu ždrala koji je krasio grb Jankovića. Time Daruvar u prijevodu postaje Ždralov grad, negdje prevođen i kao Ždralov dvorac, referirajući se na barokni dvorac kojega je na brežuljku iznad močvarnih šuma gradio grof Antun Janković od 1771. do 1777. godine.⁸ Oko njega se postepeno počela stvarati jezgra današnjega grada, na čijem je grbu i dalje zadržan lik ždrala.

⁷ Usp. *Daruvar kroz povijest*, <https://daruvar.hr/daruvar-kroz-povijest/> (pregledano 1. svibnja 2020.)

⁸ Isto.

Obitelj Janković uvelike je doprinijela gradu – dala mu je oblik kakav i danas ima, oblikovala ga kao termalno lječilište gradnjom blatnih kupki na geotermalnim izvorima, a pridonijela je i stvaranju prve „fotografije“ Daruvara. Ona je nastala zahvaljujući poznatom litografu i profesionalnom fotografu njemačkog podrijetla Juliusu Hühnu koji je 1858. godine otvorio vlastitu litografsku tiskaru u Zagrebu. Te iste godine, među prvima je u Hrvatskoj otvorio i stalni fotografski atelijer, u okviru kojega je započeo snimati portrete i vedute gradova te ih uzimati kao predloške za litografije.⁹ Mnoge njegove snimke gradova među najstarijim su očuvanim fotografijama hrvatskih gradova. O prihvaćanju Hühnova angažmana u drugim dijelovima Hrvatske govori podatak da je grof Julije Janković, posljednji Janković u Daruvaru, aktivan politički i kulturno,¹⁰ 1862. godine od njega naručio izradu litografije Daruvara (sl. 1).¹¹ Na njoj je prikazano devet veduta grada kroz prizore gradskog života i njegovih stanovnika na glavnoj ulici i ispred gostionice, kroz vizuru dvorca i drugih znamenitosti poput Hrama muzike, ali najveći broj veduta se odnosi na kupelji Daruvara.

1. Julius Hühn, *Kupelj Daruvar – Bad Daruvar – A Daruvári fürdő*, 1862.

⁹ Podaci o Hühnu preuzeti iz: Nada Grčević, »Hühn, Julius«, u: *Hrvatska likovna enciklopedija 3*, (ur.) Žarko Domljan, Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 2005., str. 56.

¹⁰ Grof Julije Janković osnovao je čitaonicu i podružnicu Matice hrvatske u Daruvaru. Usp. Mirjana Jakčin Ivančić, *Matičarski duh Ždralova grada*. Mrežna stranica *Matica hrvatska – Vijenac* (681 – 9. travnja 2020.), <https://www.matica.hr/vijenac/681/Mati%C4%8Darski%20duh%20%C5%BDdralova%20grada/> (pregledano 13. travnja 2021.)

¹¹ Prema: Mirjana Jakčin Ivančić, *Daruvar u slici i riječi*, Daruvar: Matica hrvatska Daruvar, 2002., str. 59.

O važnosti Daruvara kao kupališnog središta svjedoči i naziv litografije na čak tri jezika – hrvatskom, njemačkom i mađarskom (Kupelj Daruvar – Bad Daruvar – A Daruvári fürdő), a trojezično su pisani i nazivi ispod svake vedute.¹² Jakčin Ivančić smatra kako je litografija, koja se danas čuva u Grafičkoj zbirci Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, naručena kao promidžbeni materijal daruvarskog lječilišta.¹³

Sve do početka 20. stoljeća gubi se bilo kakav litografski ili fotografski zapis grada. Tek se tada počinju izdavati prve daruvarske razglednice, također u tehnici litografije. Na njima se sve češće nalaze fotografije s motivima grada, posebice s prizorima glavnog gradskog trga ili gradske kupelji. Prizori grada vidljivi su i na rijetkim sačuvanim plakatima, poput onoga o mineralnom blatnom kupalištu iz 1910. godine (sl. 2).¹⁴ Nažalost, takvi rani prikazi često su „skriveni“ po privatnim arhivima, a još rjeđe sačuvani, kao što je i rijetkost otkriti njihove autore.

**2. Reklamni plakat kupališta Daruvar,
izdala Tiskara dioničkog društva Werbóczy u Budimpešti, oko 1910.**

¹² Mirjana Jakčin Ivančić u monografiji *Daruvar u slici i riječi* ističe kvalitetu te litografije dimenzija 657 × 455 mm, otisnute na tankom papiru i prilijepljene na tvrdi papir. Njenih devet veduta uokvireno je cvjetnim ornamentima. Na dnu litografije, uz njen se naziv nalazi i grb grofa Jankovića s krunom. Vidi u: Mirjana Jakčin Ivančić, *Daruvar u slici i riječi*, 2002., str. 59.

13 Isto.

¹⁴ Isto, str. 42.

Iako je od početka povijesti fotografije u Hrvatskoj profesionalna djelatnost bila jaka kroz djelovanje putujućih te stalnih atelijera, u Daruvaru nije moguće utvrditi pojedine fotografske atelijere do međuratnih godina. Može se pretpostaviti da su i tijekom ranih desetljeća u Daruvaru djelovali profesionalni fotografi, s obzirom na njegovu poziciju kupališta. Poznato je da su 1930-ih u Daruvaru bila tri jaka profesionalna atelijera koji su bili svojevrsni kroničari onodobnog života – Modes kod katoličke crkve, Viktor Kluge i njegov otac imali su atelijer u kupališnom perivoju, a Antonín Života u glavnoj ulici ispod Trga, u dvorištu staklara Selakovića.¹⁵

S druge strane, na polju fotoamaterstva, 1937. godine osnovan je Fotoklub Daruvar. Njega se može povezati s općim događanjima na polju fotografije tridesetih godina kada su se fotografi amateri počeli udruživati u klubove „radi promicanja fotografije kao oblika umjetničkog izražavanja“.¹⁶ Istodobno se, posebice u Zagrebu, širila poetika socijalno angažirane fotografije pod utjecajem djelovanja Udruženja umjetnika Zemlja.¹⁷ Tada najsnažniji fotoamaterski klub Fotoklub Zagreb kroz svoje je izložbe i angažman u umjetničkoj fotografiji zasigurno utjecao i na formiranje fotografskog mišljenja hrvatskih umjetnika, a vjerojatno i na udruživanje fotoamatera drugih gradova u fotoklubove. Zanimljivo je da su taj poticaj prepoznali amateri malenoga grada Daruvara, kao treći u Hrvatskoj nakon Sušaka kod Rijeke.¹⁸ Samo dvije godine kasnije, ta su tri hrvatska kluba uz Fotoklub Osijek¹⁹ osnovala Hrvatski fotoamaterski savez, što je rezultiralo nacionalnim izložbama priređenim u gradovima kluba osnivača.²⁰

Mato Pejić u knjizi *Začarani svjetlopisom* ističe da osnivanje Kluba ne bi trebalo biti toliko neočekivano jer je u međuratnom periodu grad bio važno obrtničko središte, a u njemu su i prije djelovali izvrsni majstori fotografije.²¹ Sve što se tada događalo u gradu bilježilo se fotoaparatom, a objavama je uglavnom pratio tjednik na češkom jeziku *Jednota*. Fotografijom su ovjekovječene

¹⁵ Usp. Mato Pejić, *Začarani svjetlopisom*, 2010., str. 6.

¹⁶ *Fotografija*, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=20254> (pregledano 2. lipnja 2021.) Važno je istaknuti da u Zagrebu postoji duga tradicija bavljenja fotografijom od 1892. godine i osnivanja Kluba amatera fotografa pri Društvu za umjetnost i obrt. Neposredno po završetku Prvoga svjetskog rata Društvo je prestalo djelovati pa su fotoamateri djelovali organizirano isključivo kroz fotosekcije unutar planinarskih društava, kultivirajući tzv. izletničku fotografiju. Usp. Vladimir Maleković, »Hrvatska kao civilizacijski i kulturni okvir razvoja fotografije 1848-1951.«, u: *Fotografija u Hrvatskoj: 1848-1951.*, katalog izložbe (Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt, 20. 9.–20. 11. 1994.), (ur.) Vladimir Maleković i Marija Tonković, Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 1994., str. 21.

¹⁷ Vladimir Maleković, »Hrvatska kao civilizacijski i kulturni okvir«, 1994., str. 21.

¹⁸ Fotoklub Daruvar osnovan je iste godine kada i fotoklub u Beogradu.

¹⁹ Neki autori ne ubrajaju među osnivače Fotoklub Osijek.

²⁰ Marija Tonković, »Kratki pogled kroz povijest hrvatske fotografije«, u: *Fotografija u Hrvatskoj 1848.-1951. & Osječka fotografija*, katalog izložbe (Osijek, Muzej Slavonije i Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt, prosinac 1996.–veljača 1997.), (ur.) Marija Tonković i Vesna Burić, Osijek: Muzej Slavonije, 1996., str. 14.

²¹ Usp. Mato Pejić, *Začarani svjetlopisom*, 2010., str. 6.

žetvene svečanosti te brojni važni događaji u gradu. Takve uspomene i uhvaćeni trenuci danas vjerojatno ne bi ni postojali da nije bilo jednog „daruvarskog dječarca, zaljubljenika u fotografiju“,²² Milana Pavića. On je imao odlučujuću ulogu u osnivanju Fotokluba Daruvar, a veliki trag ostavio je i na cjelokupnu hrvatsku fotografiju.

3. Profesionalna fotografija u Daruvaru

Profesionalni fotografi kojih, kako je već navedeno, nije nedostajalo u Daruvaru, uglavnom su bili uvjetovani željama naručitelja te najviše snimaju portrete gostiju lječilišnog kupališta.²³

Lovorka Magaš navodi kako su fotografi 1920-ih uglavnom inzistirali na kanonu reprezentativne umjetničke fotografije i tehničkoj savršenosti, a kako bi postigli željeni estetski dojam često su naknadno retuširali i omekšavali konture, poigravali se svjetlosnim efektima i tretmanima motiva te se i dalje čvrsto držali odlika piktorijalizma.²⁴ Takve karakteristike mogu se primijetiti na rijetkim sačuvanim fotografijama starijih Daruvarčana (sl. 3).

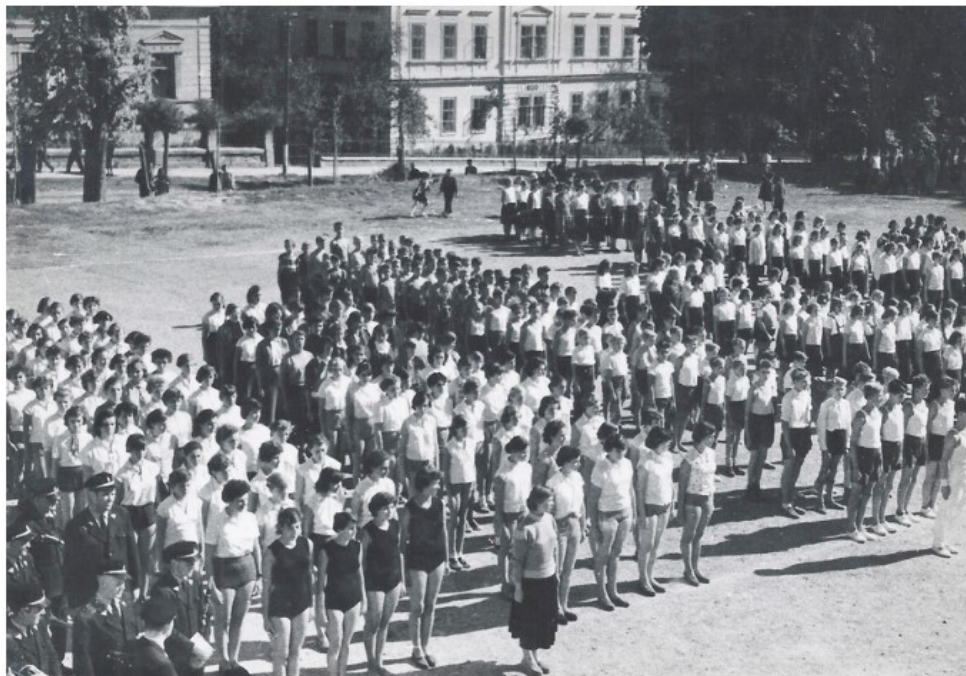
3. Adolf Kluge, *Članice udruge Hrvatska žena u dvorskom perivoju, Daruvar, 1922.*

²² Isto, str. 7.

²³ Iz razgovora s g. Matom Pejićem, održanog krajem travnja 2021.

²⁴ Usp. Lovorka Magaš, »Izložba Deutscher Werkbunda *Film und Foto* na zagrebačkoj *Međunarodnoj fotografskoj izložbi* i hrvatska fotografija početkom 1930-ih«, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 34 (2010.), str. 193.

Profesionalni fotografi su se u 1930-ima i nakon izdigli iznad dokumentarnog i suženog karaktera naručenih portreta građanske klase te su bilježili i kroniku onoga doba. Iako im je temelj ostao na studijskim portretima, često su snimali i arhitektonsku fotografiju, različite lokalitete, kazališne predstave, reportažne snimke brojnih događaja u gradu, poput obljetnica, sportskih igara, posjeta istaknutih ličnosti, Dožinky – čeških žetvenih svečanosti i dr. Takve snimke više ne zadržavaju estetiku 1920-ih (sl. 4).

4. Foto Standa, *Sat tjelesne kulture*,²⁵ Daruvar, 1940-ih

Dva najistaknutija fotoatelijera u tom vremenu bila su Foto Kluge i Foto Života. Oni su održavali kontinuitet iz prethodnog razdoblja,²⁶ djelujući od 1930-ih sve do Drugoga svjetskog rata, kojega nijedan od ta dva fotografska majstora nije preživio.²⁷ Zanimljiva je njihova slična tragična sudbina, kao i podatak da su upravo ti fotomajstori utrli put fotoamaterima, posredno kroz ustupanje atelijera amaterima kako bi razvijali fotografije, a Viktor Kluge je i direktno utjecao na Milana Pavića kao njegov učitelj i mentor.²⁸

²⁵ Fotografiji je za potrebe diplomskog rada naknadno dodan naziv.

²⁶ Usp. Marija Tonković, »Fotografija: Medijska afirmacija i afirmacija medija«, u: *Art Déco i umjetnost u Hrvatskoj između dva rata*, katalog izložbe (26. 1.–30. 4. 2011.), (ur.) Anđelka Galić, Miroslav Gašparović, Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2011., str. 182.

²⁷ Usp. Mato Pejić, *Začarani svjetlopisom*, 2010., str. 85.

²⁸ Iz razgovora s gđom Slavkom Pavić, održanog u ožujku 2021.

Iako je težište interesa u povijesti fotografije stavljeno gotovo isključivo na amatersku fotografiju jer je ona tretirana kao „umjetnička“, velike zasluge zasigurno imaju i mnogi profesionalni fotografi, koji su najčešće obrazovani u fotografskim zavodima u Beču i Münchenu.²⁹ Nažalost, profesionalnu fotografiju u Daruvaru teško je pratiti jer se fotografije nisu sačuvale u nekoj od arhivskih i muzejskih institucija pa su u većini slučajeva ili uništene nakon Drugoga svjetskog rata, ili pohranjene u albumima starijih Daruvarčana, a time i teže dostupne.

3.1. Viktor Kluge

Viktor Kluge rodio se 1910. godine u Daruvaru, u obrtničkoj obitelji. Otac Adolf, porijeklom sudetski Nijemac, bio je fotograf po struci, a u Daruvar je dolazio poslom za vrijeme kupališne sezone zato što su mnogi kupališni gosti željeli imati fotografiju kao uspomenu na boravak u toplicama. U to je vrijeme fotografski obrt bio unosan posao jer je potražnja bila velika, a rijetki su posjedovali fotoaparat. Radionica Klugea bila je smještena u daščari na rubu Rimske šume, istočno od željezničke pruge, gdje se danas nalazi praonica rublja hotela „Termal“.³⁰

Nakon očeve smrti 1923. godine, Viktorov je stariji brat Franjo preuzeo obiteljski obrt u dobi od šesnaest godina. Budući da je bio izučeni fotograf, njegova nagla smrt samo tri godine nakon očeve ponovno je unijela promjene u obitelj. Mladi Viktor morao je prekinuti gimnazijsko školovanje kako bi nastavio obiteljsku tradiciju, naučio fotografski zanat i time osigurao egzistenciju majci i mlađoj sestri. Nakon položenog majstorskog ispita, uspješno je vodio obiteljski obrt, a nije zapostavljao ni ljubav prema slikarstvu, koju je naslijedio od oca.³¹

U svibnju 1937. godine, par mjeseci prije prve izložbe fotografija novoosnovanog Fotokluba Daruvar, Viktor Kluge priredio je izložbu umjetničkih slika u svome fotografskom atelijeru. O njegovih osamnaest radova – ulja, pastela i crteža – pisale su i zagrebačke *Novosti*: „U tim slikama imade masa uljenih skladnih boja, vidimo dušu koja čezne za jačim uspjesima, a vidi se da je te slike radio čovjek u kojem imade ambicije, volje i znanja.“³²

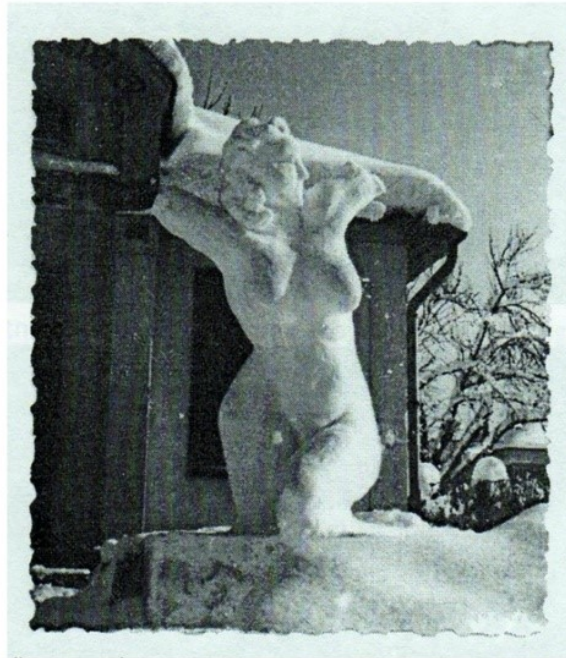
²⁹ Usp. Marija Tonković, »Fotografija: Medijska afirmacija i afirmacija medija«, 2011., str. 182.

³⁰ Usp. Željko Mujić, *Kluge. Mrežna stranica Daruvarski portfolio*, <https://daruvarski-portfolio.net/kluge/> (pregledano 15. svibnja 2021.)

³¹ Usp. Mato Pejić, *Začarani svjetlopisom*, 2010., str. 86.

³² Isto.

Osim slikanja, bavio se i kiparstvom te izrađivao glinene, kamene i drvene skulpture. Posebno impresivne bile su njegove skulpture od snijega, izgledom kao da su rađene od bijelog mramora, poput snježnog torza žene čija je visina zajedno s postoljem prelazila dva i pol metra, fotografski dokumentiranog od strane samog autora skulpture (sl. 5) ili druge, četiri metra visoke skulpture, inspirirane Meštrovićevim djelom *Prije kupanja*, čiji fotografski zapis nažalost nije sačuvan.³³

5. Viktor Kluge, *Snježna kupačica*, Daruvar, 1938.

O ovim umjetničkim ostvarenjima izvještavale su zagrebačke *Novosti*, ali i beogradska *Politika*, čiji je autor članaka bio njegov četiri godine mlađi prijatelj Milan Pavić. Pavić je od 1935. godine radio za navedene novine kao dopisnik.³⁴ Njihovo prijateljstvo zacijelo je raslo dugogodišnjim poznanstvom. Malo je poznato i rijetko gdje zapisano da je Kluge bio Milanov prvi učitelj fotografije. Do tog je podatka došao Željko Mujić u razgovoru s Viktorovom sestrom Elom, koja se prisjetila kako je Pavić gotovo svaki dan nakon posla u gradskoj općini, gdje je radio kao pisar, dolazio u Klugeov atelijer. „On ga je prvi uputio u tajne i mogućnosti fotoaparata, u razvijanje filmova i izradu fotografija.“³⁵ Te podatke potvrdila je i Milanova supruga Slavka Pavić.³⁶

³³ Usp. Željko Mujić, *Kluge*. Mrežna stranica *Daruvarski portfolio*, <https://daruvarski-portfolio.net/kluge/> (pregledano 15. svibnja 2021.)

³⁴ Usp. Ana Malačić, *Fotografsko djelovanje Milana Pavića*, 2012., str. 7.

³⁵ Željko Mujić, *Kluge*. Mrežna stranica *Daruvarski portfolio*, <https://daruvarski-portfolio.net/kluge/> (pregledano 15. svibnja 2021.)

³⁶ Iz razgovora s gđom Slavkom Pavić, održanog u ožujku 2021.

Njih su dvojica surađivali i u *Daruvarskom šilu*, gradskim satiričnim novinama u kojima je Pavić objavljivao tekstove, koje je Kluge ilustrirao uz Ivicu Krnjoula. Zbog nepotpisanih radova u *Šilu*, teško je odrediti autora ilustracije.

Kluge se na poseban način istaknuo u gradu kao jedan od vodećih profesionalnih fotografa. Ime mu je bilo poznato, njegov pečat je, osim naručenih portreta, krasio i razglednice s motivima grada i lječilišnog parka (sl. 6), a vješt je bio i u izradi raznih čestitki za rođendane i druge prigode.³⁷

Zbog vidljivog talenta i sposobnosti, pozvan je pratiti razna zbivanja u Daruvaru kao profesionalni fotograf u vrijeme Drugoga svjetskog rata. Iako se nije miješao u politička zbivanja te se i nakon pada Daruvara i dolaska partizanske vojske nastavio baviti fotografijom, u siječnju 1945. viđen je kako ga vojska odvodi prema atelijeru, u kojem je izvršena premetačina, a on se nikada nije vratio.³⁸ Iza njega je ostala tek nekolicina fotografija „koje podsjećaju na neka već davno prošla vremena i ljude kojih odavno više nema“.³⁹

6. Viktor Kluge, *Centralno blatno kupalište*, Daruvar, 1930-ih

³⁷ Usp. Željko Mujić, *Kluge*. Mrežna stranica *Daruvarski portfolio*, <https://daruvarski-portfolio.net/kluge/> (pregledano 15. svibnja 2021.)

³⁸ Isto.

³⁹ Mato Pejić, *Začarani svjetlopisom*, 2010., str. 86.

3.2. Antonín Života

Antonín Života rođen je u Češkoj, a u Daruvar je doselio 1924. godine nakon što je vidio novinski oglas za posao fotografa u radnji Viktora Klugea.⁴⁰ Nakon godina rada u njegovu atelijeru, Života je htio otvoriti vlastiti fotoateljier, no Kluge je bio iznimno utjecajan. Zbog toga je tek nakon dužeg perioda uspio otvoriti obrt pod imenom *Blažek i drug* s kolegom koji je iz Amerike doselio u Daruvar.⁴¹ Nakon dobivanja obrtničke licence otvorio je i vlastiti atelijer kojega je nazvao Foto Života. Isti izvori navode kako su brojne fotografije daruvarskih obitelji, pojedinaca te snimke okolice Daruvara sa žigom Foto Života. Sredinom 1930-ih otvorio je i sezonski atelijer u Baški na otoku Krku.⁴² Uspjeh u tom poduhvatu donijelo mu je češko podrijetlo, kako je ljeti tih godina mnogo čeških turista posjećivalo hrvatski Jadran.

Nije sačuvano puno pisanih tragova o njemu niti njegovu stvaralaštvu. Češki tjednik *Jednota* u broju 43 iz 1978. godine navodi kako je Života odmah po dolasku u Daruvar postao aktivnim članom daruvarske Češke besede, kao amaterski glumac i fotograf. Svojom je kamerom snimao portrete upravnog odbora (sl. 7), a bilježio je i druga događanja u Besedi, poput kazališnih predstava (sl. 8 i 9).⁴³

7. Antonín Života, Upravni odbor Češke besede Daruvar, 1932.

⁴⁰ Usp. vb, »Komik a tragéd Antonín Života«, u: *Jednota*, Daruvar, 11. studenog 1978., str. 10.

⁴¹ Isto.

⁴² Usp. Mato Pejić, *Začarani svjetlopisom*, 2010., str. 87.

⁴³ Usp. vb, »Komik a tragéd Antonín Života«, 1978., str. 10.

8. Antonín Života, *Dvořákova 'Rusalka' u izvedbi daruvarskih amatera, Daruvar, 1932.*

9. Antonín Života, *Ivanka Satrapová-Broučková kao Rusalka, Daruvar, 1932.*

O Životi je Mato Pejić napisao kraće poglavlje u knjizi *Začarani svjetlopisom*. U njemu navodi i izvadak češkog lista *Jugoslávští Čechoslováci* iz Daruvara u srpnju 1929. godine: „Preporučujemo našim sunarodnjacima da se obraćaju na tu našu manjinsku radnju, jer zemljak Života je izvrstan fotograf, a njegove snimke zadovoljit će i najzahtjevniji ukus svakog ljubitelja lijepe fotografije.“⁴⁴

Njegov život je završio tragično poput Kluginog: poginuo je u Jasenovcu zbog aktivnog podupiranja i pomaganja Narodnooslobodilačkog pokreta.⁴⁵ Iza njega su, osim uspomene, ostale fotografije, nažalost rijetko dostupne, te stara drvena kamera (sl. 10). Nju je otkupio nekadašnji Životin šegrt, Standa Ružička, koji je kasnije otvorio vlastiti fotoateljier.⁴⁶

10. Fotografska oprema Antonína Života, Daruvar, 1930-ih

⁴⁴ Prema: Mato Pejić, *Začarani svjetlopisom*, 2010., str. 87.

⁴⁵ Usp. vb. »Komik a tragéd Antonín Života«, 1978., str. 10.

⁴⁶ Fotografi obrtnici u Daruvaru su djelovali i nakon 1930-ih, no pisani tragovi o njima nisu sačuvani. Osim spomenutog Foto Stande, poznato je još i djelovanje fotografa Laze Bjelajca. Iz razgovora s g. Matom Pejićem, održanog krajem travnja 2021.

4. Amaterska fotografija i djelovanje Fotokluba Daruvar

Početak 20. stoljeća fotoamateri su preuzeli inicijativu u umjetničkom razvoju fotografije. Oni su imali slobodu u kreativnom izražavanju, za razliku od obrtnika profesionalaca koji su bili opterećeni izradom fotografija po narudžbi ili zadacima. Na taj su način amateri mogli neopterećeno djelovati, a istražujući maksimalne kreativne domete novog medija, dali su mu novi smisao. O tome je pisala već i Nada Grčević u svojoj antologijskoj knjizi *Fotografija devetnaestog stoljeća u Hrvatskoj*, u poglavlju »Rani fotografi amateri«. ⁴⁷

Fotografi amateri djelovali su kroz udruženja i društva sve do Prvoga svjetskog rata. U međuratnom periodu važnu je ulogu odigrao planinarski pokret kroz fotosekcije pri planinarskim društvima, održavajući konstantan interes za fotografiju. Ubrzo je planinarska tematika postala preuska za fotografiju koja se počela razvijati kao autohtona umjetnost, a ni fotosekcije nisu mogle pratiti potrebu za većim organiziranim djelovanjem. ⁴⁸ „Sazrijelo je vrijeme za nove, kako organizacione, tako i likovne forme.“ ⁴⁹

Zagrebački zbor, koji je višeput bio domaćinom izložbama planinarske fotografije, od kojih je ona 1929. bila međunarodna, iduće je godine u travnju ugostio putujuću internacionalnu izložbu njemačkog Werkbunda pod nazivom *Film und Foto (FiFo)*, samo godinu dana po premijeri u Njemačkoj. Ova izložba odigrala je prijelomnu ulogu u razvoju fotografskog mišljenja, promovirajući „modernu fotografiju“, odmak od piktorijalizma prema tzv. novoj viziji/gledanju (*Neue Optik/Neues Sehen*) i novoj objektivnosti (*Neue Sachlichkeit*) ⁵⁰ te dajući snažan poticaj socijalnim tendencijama. ⁵¹ Izložba je utjecala na cijeli fotografski pokret te mu dala novi početak upravo na prijelazu u novo desetljeće.

Odvajanje fotoamatera od planinarskih udruženja učvrstilo je fotografiju kao samostalan medij, a njegovoj popularizaciji pridonijeli su i časopisi, svaki na svoj način – mjesečnik *Foto revija*, koji započinje izlaziti u Zagrebu 1932. godine, te časopis *Galerija* koji se počinje objavljivati u Ivancu

⁴⁷ Podaci prema: Vladko Lozić, »Zagrebačka škola fotografije (1930.–1950.)«, u: *Informatica museologica* 42/1–4 (2011.), str. 169.

⁴⁸ Usp. Lovorka Magaš Bilandžić, »Desetletje pluralizmov: Fotografija v Kraljevini Jugoslaviji«, u: *Na robu: vizualna umetnost v Kraljevini Jugoslaviji 1929–1941*, (ur.) Marko Jenko, Beti Žerovc, Ljubljana: Moderna galerija, 2019., str. 322.

⁴⁹ Marija Tonković, »Oris povijesti fotografije u Hrvatskoj«, u: *Fotografija u Hrvatskoj: 1848–1951.*, katalog izložbe (Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt, 20. 9.–20. 11. 1994.), (ur.) Vladimir Maleković i Marija Tonković, Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 1994., str. 151.

⁵⁰ Usp. Lovorka Magaš, »Izložba Deutscher Werkbunda *Film und Foto*«, 2010., str. 189.

⁵¹ Usp. Marija Tonković, »Kratki pogled kroz povijest hrvatske fotografije«, 1996., str. 11.

godinu dana poslije.⁵² Kroz njih su se pratile aktivnosti u domaćoj fotografiji i približavala aktualna svjetska zbivanja na području fotografije.⁵³

U tim se početnim godinama zamjećuje upotreba raznolikih motiva i stilova u fotografiji po uzoru na ono što je viđeno, a prisutno je i istodobno zanimanje za različite teme, od domovinske fotografije, tzv. „našeg stila“, socijalno orijentirane tematike, različitih reinterpetacija tradicije pa čak i estetike piktorijalizma, sve do dokumentarističkog pristupa te istraživanja formalnih mogućnosti novog medija.⁵⁴ Zamjetno je da, paralelno s tendencijama u likovnoj umjetnosti, i u fotografiji dolazi do podjele na zagovaratelje nacionalnog te socijalnog usmjerenja. S jedne strane, pod utjecajem *FiFo*, ali i Zemlje, u prvoj su polovici 1930-ih prevladavale socijalno orijentirane teme, kao i one s vidljivim odjecima nove objektivnosti. S druge strane, javlja se potraga za „našim izrazom“ po uzoru na Grupu trojice. Zbog toga su česti bili i motivi sela, krajolika, narodnih običaja, folklora, čiju je zastupljenost promovirao dugogodišnji tajnik i fotograf zagrebačkog Fotokluba August Frajtić. On se zalagao za stvaranje vlastitog nacionalnog (jugoslavenskog) stila, a prilično se kritički odnosio prema novim modernim strujanjima u umjetnosti.⁵⁵ Nasuprot njemu, Otokar Hrazdira, pročelnik Fotosekcije HPD-a *Ivančica* iz Ivanca, član Fotokluba Ljubljana te urednik mjesečnika *Galerija*, zagovarao je socijalnu osviještenost i empatiju prema ljudima čiji su životi obilježeni krizom, nezaposlenošću, siromaštvom. Zalagao se za napuštanje larpurlartizma te istinito prikazivanje stvarnog života.⁵⁶ Polemika između dvojca oko izbora i pristupa temama odvijala se više mjeseci preko stranica ljubljanskog časopisa *Fotoamater*, ukazujući na postojanje dva jaka smjera u fotografiji, a završila je neutralnim riječima uredništva časopisa: „zagovarajmo mi svobodu umetniškog stvarjanja“.⁵⁷ Time je „omogućeno“ djelovanje obje struje u fotografiji.

Kao rezultat potrebe za boljom suradnjom nacionalnih fotoamaterskih organizacija uslijed jačanja fotoamaterskog pokreta na Prvome međunarodnom kongresu za amatersku fotografiju u Beču 1938. godine osnovana je Internacionalna fotoamaterska unija (UNIFA).⁵⁸ Za njenog

⁵² Usp. Lovorka Magaš Bilandžić, »Desetletje pluralizmov«, 2019., str. 357.

⁵³ Usp. Ante Orlović, *Međunarodne izložbe fotografije na prostoru Hrvatske do 1945. godine*. Mrežna stranica *Suvremena hrvatska fotografija*, <https://croatian-photography.com/text/medunarodne-izlozbe-fotografije-na-prostoru-hrvatske-do-1945-godine/> (pregledano 1. prosinca 2021.)

⁵⁴ Usp. Lovorka Magaš Bilandžić, »Desetletje pluralizmov«, 2019., str. 360.

⁵⁵ Važni su Frajtićevi programski članci koje je objavljivao u *Foto reviji* tijekom 1930-ih, poput članka »Izbor motiva kod nas«, objavljen u trećem broju *Foto revije* 1932. godine.

⁵⁶ Podaci prema: Lovorka Magaš Bilandžić, »Desetletje pluralizmov«, 2019., str. 324–325.

⁵⁷ »K članku 'Naša fotografija'«, u: *Fotoamater* 2 (1935.), str. 45. Prema: Lovorka Magaš Bilandžić, »Desetletje pluralizmov«, 2019., str. 325.

⁵⁸ Podaci prema: Vladko Lozić, »Zagrebačka škola fotografije«, 2011., str. 171.

potpredsjednika izabran je August Frajtić, što svjedoči o iznimno velikom ugledu njega i Fotokluba Zagreb u svjetskim relacijama.

4.1. Osnivanje Fotokluba Daruvar i prve godine njegova rada

Vladko Lozić posvetio je knjigu hrvatskom fotoamaterskom pokretu te, između ostaloga, zapisao kako su se u nekim naprednim gospodarskim i kulturnim središtima te gradovima ideje i zamisli rađale i ostvarivale nošene trudom i organiziranošću grupa ljudi i njihovom upornošću. S druge strane, osnivanje daruvarskog Fotokluba obilježile su drugačije okolnosti i on je stvoren zaslugom jednog čovjeka, tada „gotovo još dječaka“ Milana Pavića.⁵⁹

Pavić je rođen u Daruvaru početkom Prvoga svjetskog rata, a kada je kao četverogodišnjak pronašao jednu uramljenu fotografiju neke nepoznate obitelji, „od nje se više ne razdvaja. Naprosto je opčinjen čarolijom slike.“⁶⁰ Zbog siromaštva u kojem je odrastao i nemogućnosti plaćanja školovanja, roditelji su ga usmjerili na izučavanje trgovačkog zanata pa se dječak zaposlio u lokalnoj trgovini mješovite robe. Tamo je, listajući razne novine i časopise, proučavao fotografije te produbio još više svoju ljubav za fotografijom, iščekujući dan kada će si moći priuštiti vlastiti fotoaparatus.⁶¹ Uz velike napore i odricanja malu maturu je položio kao privatist, a posao pronašao u općini. Igrom sudbine, 1935. godine, vidjevši oglas beogradske *Panorame*, uspio je „preko noći“ prikupiti 27 pretplatnika od zadanih 25, a kao nagradu od redakcije dobio je tada popularnu i jeftinu box kameru. „Tridesetih godina 20. st. Daruvarčani su mogli svakog dana vidjeti mladića kako se penje po krovovima njihovih kuća, zidovima i stablima, te škljoca sa kutijom koja nije ni sličila na pravi fotografski aparat. Ta nagrada usmjerila je životni put Milana Pavića u sasvim drugom pravcu nego što su mu ga odredili roditelji.“⁶²

Objavljivanje priloga o rodnome gradu uz popratne fotografije u zagrebačkim *Novostima*, u koje ga je kao dopisnika uveo slučajni susret s novinarom Franjom M. Fuisom, rezultiralo je sve većim žarom za fotografiju pa je samo dvije godine nakon prvoga objavljenog teksta, 31. svibnja 1937. godine uz nekolicinu prijatelja osnovao Fotoklub Daruvar.⁶³

⁵⁹ Podaci prema: Vladko Lozić, *Hrvatski fotoamaterski pokret*, 2017., str. 22.

⁶⁰ Isto.

⁶¹ Usp. Dario Franić, Valentina Radić, »Milan Pavić«, 2016., str. 29.

⁶² »Daruvar: Osnovan Foto-klub«, u: *Novosti*, Zagreb, 2. lipnja 1937., str. 11.

⁶³ Usp. Dario Franić, Valentina Radić, »Milan Pavić«, 2016., str. 31.

U zapisniku konstituirajuće skupštine, koji se zajedno s Pravilima Fotokluba iz iste godine čuva u Hrvatskom državnom arhivu, stoji kako su sastanku prisustvovali Velimir Fuks, Miroslav Lotz, Ernest Primc, Leo Patik, Josip Rihl, Đuro Veselić, Milivoj Pecikozić, Milan Pavić, Vilko Šimunović, Dragutin Curl i Alojz Sitar. Na skupštini se raspravljalo o potrebi osnivanja Fotokluba te je predloženo da se vodstvo kluba sastoji od predsjednika, tajnika-blagajnika i tri odbornika.⁶⁴ Za prvog predsjednika Kluba izabran je prof. Velimir Fuks, v. d. direktora Trgovačke akademije, dok je za tajnika izabran tada dvadesetdvogodišnji Milan Pavić. Na istoj skupštini naglašena je važnost osnivanja vlastitog laboratorija za izradu fotografija, a predložena su i predavanja početnicima i tečajevi za mlade, kao i organiziranje vlastite izložbe.⁶⁵

U vrijeme kada u bivšoj Jugoslaviji još nije bilo razvijeno tržište fotografije, a puno veći gradovi nisu imali fotoklub, maleni je grad Daruvar sa samo 4500 stanovnika imao fotoklub s čak pedesetak članova koji su priređivali po dvije izložbe amaterske umjetničke fotografije godišnje. Entuzijazmom koji su gajili Pavić i nekolicina njegovih prijatelja okupili su sve Daruvarčane koji su posjedovali fotoaparati i potaknuli ih da sudjeluju u radu fotokluba.⁶⁶

Pavić je o počecima rada Fotokluba rado govorio s velikim žarom i oduševljenjem. U intervjuu Ratku Zvrki pričao je o svojoj upornosti i dosađivanju drugima u propagiranju fotografije, „tako da nijedan vlasnik foto-aparata u Daruvaru nije mogao ostati izvan kluba.“⁶⁷ Prisjetio se i kako je već u prvoj fazi svog rada postigao neke značajnije uspjehe. Zagrebački Fotoklub već je tada ostvario dobre odnose s drugim inozemnim klubovima, kao i salonima i galerijama, pa su i neke njegove fotografije slali na međunarodne natječaje.⁶⁸

Uspjeh i snalažljivost članova Fotokluba Daruvar bili su itekako veliki uzevši u obzir skromne uvjete rada. „U klubu je manjkalo svega, osim volje, ideja i znanja.“⁶⁹ Na početku djelovanja Fotoklub nije imao ni materijalnih sredstava, ni pravu opremu. Za svoj rad prvih su godina dobili na upotrebu prostorije u potkrovlju bivše restauracije Vranjevinu u glavnoj gradskoj ulici Matije Gupca. Fotografije su izrađivali u improviziranoj tamnoj komori u kući Ferde Lavičke, s aparatom za povećanje izrađenim po sistemu „uradi sam“. U tome su im pomagali i profesionalni fotografi

⁶⁴ Podaci prema: Hrvatski državni arhiv u Zagrebu, Fond 1758. Osobni fond Milan Pavić (dalje: HR-HDA-1758), Kut. 9, Fascikl br. 88. Fotoklub Daruvar (dalje: 9, F88), Zapisnik s osnivačke skupštine Fotokluba Daruvar.

⁶⁵ Isto.

⁶⁶ Usp. Dario Franić, Valentina Radić, »Milan Pavić«, 2016., str. 29.

⁶⁷ Ratko Zvrko, »50 000 fotografija«, u: *Arena*, Zagreb, 14. studenog 1975., str. 45–46.

⁶⁸ Isto.

⁶⁹ Mato Pejić, *Začarani svjetlopisom*, 2010., str. 11.

Viktor Kluge i Antonín Života.⁷⁰ Unatoč takvim uvjetima, već prve godine svoga postojanja, u kolovozu, održali su prvu klupsku izložbu fotografija u salonu kupališnog hotela (Badehotela), koji se nalazio na mjestu današnjeg kina (sl. 11).

11. Osnivački upravni odbor Fotokluba Daruvar na Prvoj izložbi Fotokluba Daruvar u dvorani kupališnog hotela (15.–22. 8. 1937.), Daruvar, 1937.
(od lijeva na desno: tajnik Milan Pavić, odbornici Milivoj Pecikozić, Josip Rihl, predsjednik prof. Velimir Fuks, odbornik Ernest Primec)

Vijest o toj izložbi prenijela je i zagrebačka *Foto revija*: „Zamisao da se u Daruvaru priredi izložba amaterskih fotografija dovela je do osnivanja Fotokluba Daruvar, koji je s uspjehom priredio zamišljenu priredbu. U ukusno aranžiranim izložbenim prostorijama bilo je izloženo 150 amaterskih radova od 13 autora. Izvješeni radovi bili su prema motivima grupirani u geografsko-turističku, stilsko-estetsku i portretnu skupinu. U geografsko-turističkoj grupi istakao se rad prof. V. Fuchsa, kojega slijedi J. Teodorović. U stilsko-estetskoj grupi dominirao je slikama F. Lavička. U toj skupini istakao se također M. Pavić svojim brojnim stilskim motivima. Portret *Vedra starost* istog autora dominirao je ne samo grupom portreta, već čitavom izložbom. Ova prva izložba amaterskih fotografija u Daruvaru pružila je javnosti lijepi i prilično kompletan pregled stanja fotoamaterstva u Daruvaru, koje je, sudeći po izložbi, dosta napredno.“⁷¹

⁷⁰ Svi podaci prema razgovoru s g. Matom Pejićem, održanog krajem travnja 2021.

⁷¹ Milan Pavić je za fotografiju *Vedra starost* na toj izložbi odlikovan nagradom, „kao uzornu snimku iz portretna skupine“. Prema: »Izložba fotografija u Daruvaru«, u: *Foto revija* 10 (1937.), str. 233.

Takvi su poticaji dali još više elana entuzijastičnoj skupini pa su osim osnivanja fotografskih kružoka i fotosekcija u daruvarskim školama, ubrzo priredili i drugu izložbu fotografije, u travnju 1938. godine. Ta je izložba ugostila domaće i zagrebačke amatere, predstavila kolekciju od stotinu radova, među kojima su važnosti izložbe doprinijele one fotografije koje su bile nagrađene na brojnim izložbama u Europi i Americi.⁷² O drugoj su daruvarskoj izložbi izvijestile i zagrebačke *Novosti* uz reprodukciju fotografije *Motiv iz Slavonije* Ernesta Primca. Autor novinskog članka istaknuo je agilnost vodstva daruvarskog Fotokluba i njihovu uspješnost u organizaciji te je zbog velikog interesa građana izložba produljena za tri dana. Svrha izložbe bila je prikazati „kako i što treba da slikaju foto-amateri“,⁷³ za što su kao uzor postavljeni fotoamateri Fotokluba Zagreb koji su se predstavili sa 100 umjetničkih fotografija prvorazredne kvalitete. Među njima, najveći broj fotografija imao je „prominentni zagrebački slikar g. Tošo Dabac“.⁷⁴ Osim zagrebačkog Fotokluba, na izložbi je sudjelovala i Foto-sekcija planinarskog društva Jankovac iz Osijeka sa tri izlagača te daruvarski autori, njih devet: prof. Zvonimir Turina, prof. Velimir Fuks, Ernest Primc, Miroslav Lotz, Ferdo Lavička, Milan Pavić, Josip Rihl, Milan Frajnd, Milivoj Pecikozić i Štefan Klubička. Domaći su autori izložili fotografije s motivima iz okolice Daruvara i to „30 vrlo lijepih radova“, što je potvrdila kritika istaknuvši da su „daruvarski amateri mnogo napredovali od prošle godine, a izloženi radovi potkrepljuju ovu tvrdnju“.⁷⁵

U istome se tekstu navodi kako je uprava Fotokluba prepoznala veliki interes posjetitelja za izložbu, a time i fotografsku umjetnost, što joj je proizvelo veliko zadovoljstvo. U širenju zanimanja za fotografiju nastavili su ustrajati jer su imali dobar temelj. Tada su već imali svoj laboratorij i sve što je potrebno za izradu fotografija, a Fotoklub je brojao pedesetak aktivnih članova. Ohrabreni uspjesima prve izložbe, a potom i druge, odlučili su prirediti veliku nacionalnu izložbu umjetničke fotografije u kolovozu 1938. godine, kada je kupališna sezona najjača. Željeli su da na njoj sudjeluju svi fotoklubovi u zemlji, kao i fotoamateri iz inozemstva.⁷⁶

U vrlo kratkom vremenu, u svega par godina od osnutka, proširen je glas o Fotoklubu Daruvar, čiji su članovi tada već slali radove na druge izložbe unutar i izvan zemlje. Veliku zapaženost dobili su upravo izložbama koje su organizirali, od kojih su posebno popraćene one nacionalnog karaktera

⁷² Isječak iz novina *Novosti* sačuvan je u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu (HR-HDA-1758-9, F88): P. »Izložba amaterske fotografije u Daruvaru«.

⁷³ Svi citati i podaci preuzeti iz navedenog članka.

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ Isto.

(sl. 12). Nacionalne izložbe bile su važne zbog okupljanja i umrežavanja jugoslavenskih amatera, kao i daruvarskih autora, a omogućavale su i „sagledavanje položaja i dometa onodobne produkcije“.⁷⁷ Tih su godina zagrebačke *Novosti* često donosile prikaze o radu daruvarskog Fotokluba.⁷⁸

12. Milan Pavić, Postav Nacionalne izložbe fotografije, Daruvar, 1938.

Mato Pejić u knjizi *Začarani svjetlopisom* zaključio je kako ovakav zamah aktivnosti mladog, dvogodišnjeg Fotokluba nije mogao ostati nezamijećen. Stoga je posve logično da su se i Daruvarčani našli među onim fotoamaterima i fotoklubovima koji su 1939. godine u Hrvatskoj radili na stvaranju jače organizacije koja bi osigurala bolje uvjete za napredak fotografije.⁷⁹

Oni su odgovorili na poziv Međunarodnoga fotoamaterskog saveza, upućenog iz Beča 1938. godine s Prvoga međunarodnog kongresa za amatersku fotografiju, u kojemu su klubovi dobili zadatak da se udruže u zemaljske i državne saveze radi bolje međusobne komunikacije.⁸⁰

Foto revija u sedmom broju iz 1939. godine izvještava o prijašnjim pokušajima osnivanja takvih saveza, koji su završavali neuspješno. Fotoklub Zagreb te je godine ponovno okupio fotoklube na konstituirajućoj skupštini 11. lipnja 1939. godine u Zagrebu. Na njoj su, osim

⁷⁷ Lovorka Magaš Bilandžić, »Desetletje pluralizmov«, 2019., str. 323. (Tekst na hrvatskom jeziku ustupila je Lovorka Magaš Bilandžić.)

⁷⁸ Članci iz dnevnika *Novosti* u razdoblju od 1937. do 1940. godine sačuvani su u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu (HR-HDA-1758-9, F88).

⁷⁹ Usp. Mato Pejić, *Začarani svjetlopisom*, 2010., str. 14.

⁸⁰ Isto.

inicijatora, prisustvovali i delegati Fotokluba Daruvar i Fotokluba Sušak. Prihvatanjem pravila osnovan je Hrvatski fotoamaterski savez, kojemu je, uz spomenuta tri fotokluba, nešto kasnije pristupio i Fotoklub Osijek. Za predsjednika je izabran dr. Slavko Mašek iz Zagreba, za potpredsjednike prof. Velimir Fuks iz Daruvara te S. Vrignanin iz Sušaka, a za tajnika i blagajnika August Frajtić te Oskar Schnur iz Zagreba.⁸¹

Hrvatski fotoamaterski savez bio je značajan činitelj razvitka umjetničke fotografije u Hrvatskoj pa je i daruvarski Fotoklub, kao jedan od osnivača i kroz visoku funkciju dopredsjednika Saveza, dobio veliki uzlet u daljnjem radu, o kojemu gradska vlast nije previše marila.⁸² Usprkos tome, Daruvarčani su nastavili organizirati izložbe u gradu, ali i izlagati na drugim smotrama organiziranim od strane Saveza, za što su osvajali nagrade.⁸³

Nacionalne izložbe umjetničke fotografije održale su se u Osijeku između 2. i 15. svibnja 1940. godine, u Sušaku između 7. i 22. srpnja i u Daruvaru od 18. kolovoza do 1. rujna. Budući da su bile organizirane „pod kapom“ Hrvatskoga fotoamaterskog saveza, prepoznat je veliki korak naprijed u usporedbi s izložbama iz prethodne godine: „Pokazale su koliko se kroz samo godinu dana može postići sistematskim radom u klubovima. (...) Bio je to ne samo uspjeh zagrebačkih fotoamatera, već i opći napredak čitave hrvatske fotografije.“⁸⁴

U časopisu *Hrvatski list* povodom *II. nacionalne izložbe umjetničke fotografije* u Osijeku 1940. godine zabilježeno je slično: „Među radnjama foto-kluba Daruvar ističe se slika Ferdinanda Lavičke 'Radoznanost', koja svojom kompozicijom i sadržajem djeluje karakteristično za današnje prilike: pacifistički... Slika Milana Pavića 'Kalvarija' poznata je i u Americi. Inače se kod Daruvaraca pokazuje znatan napredak.“⁸⁵ Napredak se očitovao i u brojnim drugim projektima Fotokluba, poput izdavanja vlastitoga fotografskog časopisa,⁸⁶ kao i u želji da se izda knjižica o gradu, njegovoj povijesti i običajima, koja je trebala biti popraćena s petnaest najboljih fotografija Fotokluba.⁸⁷ „Time će se nastojanjem jedne fotoamaterske organizacije popuniti praznina, koja se je u Daruvaru dugo osjećala, a vodstvo kluba dopunit će svoj zimski program kada je rad u klubu razmjerno dosta

⁸¹ Usp. »Osnovan je Hrvatski fotoamaterski savez«, u: *Foto revija* 7 (1939.), str. 158.

⁸² Usp. Vladko Lozić, *125 godina Fotokluba Zagreb (prilozi za povjesnicu)*, Zagreb: vlastita naklada, 2020., str. 42–43.

⁸³ Do 1941. godine Fotoklub Daruvar organizirao je čak deset izložaba fotografije.

⁸⁴ Mladen Grčević, »Početak«, u: *Doba osnivača. Izložba fotografija majstora „Zagrebačke škole fotografije“*. Uz 50. obljetnicu Foto saveza Hrvatske, katalog izložbe (Zagreb, Galerija Fotokluba Zagreb, 1989.–1990.), (ur.) Mirjana Šigir i Vladko Lozić, Zagreb: Fotoklub Zagreb, 1990., str. 1.

⁸⁵ »II. nacionalna izložba umjetničke fotografije«, u: *Hrvatski list*, Osijek, 12. svibnja 1940., str. 9.

⁸⁶ U to vrijeme izlazi mjesečnik *Foto revija* i službeno glasilo Hrvatskog fotoamaterskog saveza *Savremena fotografija*.

⁸⁷ Usp. »Vodič kroz Daruvar«, u: *Savremena fotografija* 1 (1941.), str. 16.

skučen“,⁸⁸ donosi časopis Fotokluba Zagreb *Savremena fotografija* u siječanjskom broju 1941. godine.

Isti časopis mjesec dana kasnije objavljuje raspored saveznih nacionalnih izložbi, po kojemu se daruvarska trebala održati u kolovozu. Nažalost, ta ideja i drugi ambiciozni planovi vodstva Fotokluba nisu ostvareni zbog Drugoga svjetskog rata koji je prekinuo sve aktivnosti, ne samo daruvarskog Fotokluba, već i većine drugih klubova unutar Hrvatskoga fotoamaterskog saveza.⁸⁹

4.2. Poslijeratne godine i vrhunac uspjeha rada Fotokluba 1960-ih

Završetkom Drugoga svjetskog rata dolazi do masovnih akcija, u skladu sa službenom ideologijom tadašnjega društvenog ustrojstva, što je vidljivo i u fotoamaterskom pokretu. Uz postojeće fotoklubove, koji započinju s obnavljanjem i radom, pojavljuju se i fotokružoci te fotosekcije u školama, ustanovama i radnim organizacijama,⁹⁰ dajući „elan za još produktivniji rad, za dalju izgradnju i stvaralaštvo“.⁹¹

Iako je Fotoklub Zagreb bio jedini koji nije prekinuo s radom u ratnim godinama, nakon rata osnivali su se i novi fotoklubovi. Vladko Lozić prateći razvoj fotoamaterstva navodi da su koncem 1940-ih aktivni fotoamaterski klubovi bili u Zagrebu, Osijeku, Rijeci, Daruvaru, Ivancu, Dubrovniku, Splitu, Bjelovaru i Karlovcu, okupljeni oko jedinstvene organizacije Narodne tehnike (1948.), odnosno Fotosaveza.⁹² Njihov utjecaj na širenje fotoamaterizma već je početkom 1950-ih utjecao na pojavu niza novih autora koji su obilježili hrvatsku fotografiju dajući joj „snažni individualni pečat“.⁹³

Zdenko Kuzmić u *Majstorima hrvatske fotografije* navodi kako su novonastale političke i ekonomske okolnosti usmjerile rad fotografa prema „politički dirigiranim temama i društveno

⁸⁸ Isto.

⁸⁹ Usp. Zdenko Kuzmić, Vladko Lozić, *Majstori hrvatske fotografije*, 2005., str. 13.

⁹⁰ Primjerice, poznato je da je i Daruvarska pivovara imala svoju fotosekciju. Podaci prema razgovoru s g. Matom Pejićem, krajem travnja 2021.

⁹¹ S. N., »Uspjela VII. izložba umjetničke fotografije Slavonije«, u: *Vjesnik Komuna* (III/23–24), Daruvar, 30. prosinca 1957., str. 2.

⁹² Usp. Zdenko Kuzmić, Vladko Lozić, *Majstori hrvatske fotografije*, 2005., str. 13.

⁹³ Vladko Lozić, *125 godina Fotokluba Zagreb*, 2020., str. 47.

idealiziranoj zbilji, koja se javlja zajedno sa socijalističkim realizmom“.⁹⁴ Uz to prepoznaje visoku tehničku i umjetničku razinu koju su hrvatski fotografi uspjeli zadržati iz predratnog perioda.

Daruvarski Fotoklub bio je jedan od prvih poslijeratnih klubova u Jugoslaviji. Obnovljen je u studenom 1948. godine na poticaj predratnih članova kluba Vjekoslava Hata, Zvonimira Lavičke i Darka Eisenbachera.⁹⁵ Nažalost, nema puno podataka o radu Kluba u tome razdoblju. Mato Pejić u knjizi *Začarani svjetlopisom* navodi neka sjećanja o radu Fotokluba tada njegovih jedinih živućih članova Darka Eisenbachera i Vlade Dančka.⁹⁶ Rekonstruirajući njihova sjećanja, kao i bilješke sačuvane u knjizi zapisnika Miroslava Gjurina, može se zaključiti da je u 1950-im Fotoklub bio aktivan, tj. „da od sredine pedesetih godina Fotoklub Daruvar opet dominira amaterskom scenom i doprinosi omasovljenju tehničke kulture organizacijom foto tečajeva, kroz koje je prošlo više od 400 početnika.“⁹⁷

O onovremenom radu Fotokluba Daruvar pisao je i Zdenko Kuzmić u *Foto-kino reviji*, no tek godinama kasnije, povodom četrdesete obljetnice osnutka Fotokluba. On ističe aktivnost Fotokluba unatoč prestanku rada i djelovanja za vrijeme ratnih nedaća, jer „želje i nastojanja ostvarena u godinama prije rata nisu se ugasila, a na to nas upućuju i zbivanja prvih poslijeratnih godina.“⁹⁸ Kuzmić podsjeća kako se daruvarski Fotoklub među prvima u Jugoslaviji ponovno formirao te kako je bio i jedan od suosnivača Fotosaveza Hrvatske. Naglasio je kako je Klub izvršio svoju osnovnu ulogu i dužnost u širenju tehničke kulture među omladinom, građanima i radnicama, obučavajući ih nizom tečajeva kroz koje su prolazile na stotine polaznika te odgovorivši na tadašnji poziv Fotosaveza na rad na masovnosti, tj. upoznavanju i educiranju šire javnosti o mediju fotografije. Osim toga, Kuzmić spominje i veliku odgojnu ulogu Fotokluba u njegovu mjestu postojanja, „pogotovo ako se ima na umu da je fotografija predstavljala i još uvijek predstavlja mladim ljudima – od mogućnosti vlastitog kreativnog izražavanja, pa do onih lijepih trenutaka u kojima se oživotvoruju mladenačka nastojanja unutar zajedničkih razmišljanja prilikom njihovih sastanaka u prostorijama Kluba.“⁹⁹ Istaknuo je i da se do prvog javnog nastupa čekalo sve do 1957. godine.¹⁰⁰

⁹⁴ Zdenko Kuzmić, »Priče iz tamne komore«, u: Zdenko Kuzmić, Vladko Lozić, *Majstori hrvatske fotografije*, 2005., str. 14.

⁹⁵ Usp. Vladko Lozić, *Hrvatski fotoamaterski pokret*, 2017., str. 139.

⁹⁶ Usp. Mato Pejić, *Začarani svjetlopisom*, 2010., str. 19–20.

⁹⁷ Isto, str. 20.

⁹⁸ Zdenko Kuzmić, »Kuda ide Foto-klub 'Daruvar'«, u: *Foto-kino revija* 31 (1978.), str. 10.

⁹⁹ Isto.

¹⁰⁰ Isto.

Naime, iako je Fotoklub bio među prvima obnovljen, izgleda da nije imao snage za neke veće aktivnosti.¹⁰¹

Značajniji pomak dogodio se krajem 1957. godine, kada je Fotoklub Daruvar bio organizator *VII. izložbe umjetničke fotografije Slavonije*. To je ujedno bila prilika i za popularizaciju fotografije i poboljšanje materijalnog položaja Fotokluba, koji je tada bio u financijskim poteškoćama.¹⁰²

U Zapisniku sjednice Upravnog odbora Fotokluba u svibnju te godine stoji: „U izvještaju druga Hata s godišnje skupštine SFKAH-a [Savez foto i kino-amatera Hrvatske] podvučene su poteškoće u radu foto-klubova uslijed skupoće foto-materijala.“¹⁰³ U istom izvještaju naglašena je potreba za suzbijanjem „nadriobrti“ i usmjeravanjem rada Kluba pravcem koji propisuje i statut Saveza foto i kino-amatera Jugoslavije (SFKAJ). Rad Fotokluba morao se usmjeriti na kvalitetu i masovnost. Na spomenutoj sjednici prihvaćeno je organiziranje *VII. izložbe umjetničke fotografije Slavonije* „s obzirom na važnost, kvalitetu i popularnost, a istovremeno će se lakše riješiti problem novčanih sredstava“.¹⁰⁴ U skladu s odredbom o masovnosti, predloženo je održavanje tečaja s đacima osmogodišnje škole.

Spomenuta izložba održana je od 29. studenog do 9. prosinca 1957. godine. Dugogodišnje iskustvo i upornost u radu svakog člana prevladali su svaku poteškoću pa je organizacija bila „besprijeckorno izvršena“, kako ističu onodobni osvrti.¹⁰⁵ Članovi Fotokluba Daruvar u predgovoru kataloga izložbe naglasili su kako shvaćaju i prihvaćaju zadatak da umjetničkom fotografijom dokumentiraju za buduće naraštaje događanja i prizore toga doba, kao i da osposobljavaju nove kadrove fotoamatera i okupljaju ljubitelje fotografije, nadajući se da će to doprinijeti još većem razvoju i jačanju fotoamaterstva u Daruvaru i okolici.¹⁰⁶ Pokrovitelj izložbe Vinko Jelić istaknuo je da je cilj izložbe želja da „našim ljudima“¹⁰⁷ borba za socijalizam postane „bliža, opipljivija, ujedno dokazujući mogućnost i sposobnost stvaralaštva naših radnih ljudi. Najzad fotografija u mnogome pomaže razvijanju novog socijalističkog patriotizma i ljubavi naših naroda prema svojoj socijalističkoj domovini, prikazujući i popularizirajući prirodne ljepote naše zemlje.“¹⁰⁸

¹⁰¹ U razdoblju od 1951. do 1969. godine daruvarski Fotoklub nije organizirao nijednu republičku izložbu fotografije. Podaci prema: Vladko Lozić, *Hrvatski fotoamaterski pokret*, 2017., str. 139.

¹⁰² Usp. Mato Pejić, *Začarani svjetloisom*, 2010., str. 20.

¹⁰³ Arhiv Fotokluba Daruvar (dalje: AFD), Zapisnik sjednice Upravnog odbora kluba, 22. svibnja 1957.

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ Usp. S. N., »Uspjela VII. izložba«, 1957., str. 2.

¹⁰⁶ Usp. [Predgovor], u: *VII. izložba umjetničke fotografije Slavonije*, katalog izložbe (Daruvar, 29. 11.–9. 12. 1957.), Daruvar: Savez foto i kino amatera Hrvatske, Foto klub Daruvar, 1957., bez paginacije.

¹⁰⁷ S. N., »Uspjela VII. izložba«, 1957., str. 2.

¹⁰⁸ Isto.

Uspjeh ove izložbe u izložbenom, ali i organizacijskom smislu potvrđen je diplomom Fotoklubu za najbolje zastupljen klub, brončanom plaketom Dragi Biželju te diplomama Vjekoslavu Hatu, Vladu Dančku i Vladimiru Kužeu.

Dodatan poticaj daljnjem radu Fotokluba bio je u riječima autora članka u daruvarskom *Vjesniku Komuni*: „Takav rad otkriva nam ljude za koje smo vrlo malo znali prije otvaranja izložbe. I ako smo o njima što znali, smatrali smo, da oni postoje samo zbog sebe i svojih individualnih prohtjeva, a ne da su oni nosioci društvenog rada u našem gradu. Njihova skromnost nije nam dopuštala da već ranije uočimo njihovu sposobnost za stvaranjem nečeg novog, pristupačnog svakom građaninu naše zemlje. Zato uspjeh nije izostao. Njihova marljivost, zalaganje i upornost u radu krunisano je uspjehom, kojeg su postigli na ovoj izložbi.“¹⁰⁹

Takve riječi i javna priznanja dali su „vjetar u leđa“ Klubu pa je već iduće godine organizirao jubilarnu izložbu Milana Pavića, povodom 20. obljetnice njegova umjetničkog rada.¹¹⁰ Bila je to prva od tri Pavićeve samostalne izložbe u rodnom gradu. Druge dvije održao je još 1968. i 1986. godine, što je također popraćeno tadašnjim novinskim tiskom.¹¹¹

Pavićevu izložbu iz 1958. godine Josip Depolo najavio je dan prije otvorenja u dnevniku *Vjesnik*, naglašavajući umjetničke kvalitete fotografa. Depolo je istaknuo kako „Pavićevu fotografiju odlikuje prvenstveno dokumentarnost, jasna ideja, čistoća u zahvatu, i naročito u posljednje vrijeme, stilska opredijeljenost. U najnovijim njegovim fotografijama sve jasnije izbija tendencija prema grafičkim rješenjima. Pavićeva fotografija danas je ispunjena svjetlom i na njoj dominira čvrsti grafički potez. Ova nas izložba upozorava, da smo u Paviću dobili jednog od najtalentiranijih predstavnika naše poslijeratne fotografije i ovu bismo jubilarnu izložbu rado vidjeli i u Zagrebu.“¹¹² O toj se izložbi pozitivno pisalo i nakon otvorenja pa je kasnije prenesena u Osijek i Zagreb.¹¹³

Iako je Pavić od početka Drugoga svjetskog rata živio i djelovao u Zagrebu, bez sumnje je njegova medijska popraćenost, kao i izbor rodnog grada za ovu izložbu, uključivanje fotografija iz doba početnog djelovanja u Fotoklubu Daruvar te spominjanje grada „s bogatom tradicijom umjetničke fotografije“,¹¹⁴ pridonijelo imidžu daruvarskog Fotokluba.

¹⁰⁹ Isto.

¹¹⁰ Usp. Zdenko Kuzmić, »Kuda ide Foto-klub 'Daruvar'«, 1978., str. 10.

¹¹¹ Usp. Saša Leković, »23. Daruvarski susreti: Proljetni hepening«, u: *Vjesnik*, Zagreb, 19. travnja 1986., str. 11.

¹¹² Josip Depolo, »Jubilarna izložba M. Pavića u Daruvaru«, u: *Vjesnik*, Zagreb, 7. ožujka 1958., str. 5.

¹¹³ »Uz izložbu Milana Pavića. 20 – godina umjetničke fotografije«, u: *Vjesnik Komuna* (IV/5), Daruvar, 15. ožujka 1958., str. 5.

¹¹⁴ »Jubilarna izložba umjetničke fotografije Milana Pavića u Daruvaru«, u: *Narodni list*, Zagreb, 7. ožujka 1958., str. 4.

U to je vrijeme, kako bi se financijski učvrstio i osamostalio, Fotoklub imao raznovrsne prihode kroz marketing i naplaćivanje oglasa u katalogima svojih izložaba, članarine, a novčanu dobit imali su i organizirajući dočeke Nove godine, u čiju je cijenu ulaznice ulazila i fotografija okupljenih za stolom.¹¹⁵ Iako je financijsko stanje bilo loše, „u Klubu se radi puno i dobro“,¹¹⁶ što pokazuje i sudjelovanje na izložbama diljem zemlje.

Na *VIII. republičku izložbu umjetničke fotografije* u Varaždinu 1958. godine četiri člana Fotokluba šalju šesnaest fotografija, od kojih je u postav izložbe uvrštena *Starost* Drage Biželja, tadašnjeg tajnika Fotokluba.¹¹⁷

Zbog sve veće aktivnosti u Klubu i sve brojnijeg članstva, ukazala se i potreba za održavanjem plenuma na temu reda i rada u Fotoklubu i prostorijama za korištenje. Na godišnjim skupštinama također se raspravljalo o djelovanju i problemima u radu te su se osmišljavale nove ideje za jačanje Fotokluba. Primjerice, u zapisniku s desete redovite godišnje skupštine, održane 11. siječnja 1959. godine, može se pročitati da je produžen mandat predsjedniku Vladi Daněku i tajniku Dragi Biželju te da se treba pooštriti kontrola rada, primati članove samo po odobrenju Upravnog odbora Fotokluba i pojačati ideološki odgoj članova.¹¹⁸

Fotoklub je nastavio odgojno-obrazovni rad kroz brojne tečajeve za početnike i napredne, a u rujnu 1959. godine, na dan oslobođenja Daruvara, priređena je klupska izložba povodom desete obljetnice rada Kluba od njegove obnove nakon Drugoga svjetskog rata.¹¹⁹

Šezdesete godine donijele su novo osvježanje Fotoklubu. Veliku ulogu odigralo je uređenje izložbene prostorije 1966. godine, uz pomoć društveno-političkih organizacija Daruvara i Foto-saveza Hrvatske. Iako su od prvotne ideje, zastupljene na godišnjoj skupštini, do realizacije toga skromnog foto-salona prošle tri godine, time se ostvario nužno potrebni kontakt s publikom te započelo novo razdoblje življe izložbene aktivnosti.¹²⁰ Mato Pejić u knjizi *Začarani svjetlopisom* ističe da je prema mnogima to bio ujedno i najuspješniji period rada Fotokluba.¹²¹

Intenzivna izložbena aktivnost kulminirala je u 1968. godini, vjerojatno najplodnijoj godini stvaralačkih napora, prema mišljenju Zdenka Kuzmića.¹²² Te je godine daruvarski Fotoklub priredio

¹¹⁵ Usp. Mato Pejić, *Začarani svjetlopisom*, 2010., str. 22.

¹¹⁶ Isto.

¹¹⁷ Isto.

¹¹⁸ AFD, Zapisnik 10. godišnje skupštine Fotokluba Daruvar, 11. siječnja 1959.

¹¹⁹ Usp. Mato Pejić, *Začarani svjetlopisom*, 2010., str. 24.

¹²⁰ Prema: Zdenko Kuzmić, »Kuda ide Foto-klub 'Daruvar'«, 1978., str. 11.

¹²¹ Usp. Mato Pejić, *Začarani svjetlopisom*, 2010., str. 24.

¹²² Usp. Zdenko Kuzmić, »Kuda ide Foto-klub 'Daruvar'«, 1978., str. 11.

dvije velike izložbe – *I. međunarodnu izložbu fotografije* i *VI. republičku izložbu fotografija i dijapozitiva u boji*.¹²³ Međunarodne izložbe bile su prilika da hrvatski fotoamateri steknu uvid u izlagačku djelatnost autora iz gotovo cijeloga svijeta te da svojim izlaganjem stječu iskustvo bez kojega je teško ostvariti veće rezultate, pogotovo izvan domovine. Bez sumnje, priređivanje ovakvih izložbi pogodovalo je daruvarskom Fotoklubu.

I. međunarodna izložba fotografije održana je kao „pomoć i stimulans Klubu“¹²⁴ od strane Fotokluba Zagreb i Fotosaveza Hrvatske, koji su dislocirali *14. Zagreb salon* u druge gradove – Karlovac, Viroviticu i Daruvar. Izložba je u Daruvaru održana od 1. do 12. svibnja, a u katalogu urednika Drage Biželja (sl. 13) stoji da je Fotoklub Daruvar, kao jedna od prvih organiziranih i najstarijih organizacija fotoamatera u Jugoslaviji, priređivanjem ove izložbe želio prikazati da „današnja fotografija svojom kreativnošću, svjetlosnom i prostornom izražajnošću, prerasta golu vrijednost dokumenta suvremenih događaja i da poprima više kvalitete – kvalitete umjetnosti“.¹²⁵ Prema Biželju, fotografija je umjetnost koja, uz navedeno, „izražava iskrena osjećanja ljudi, objektivna i realna tumačenja čovjekova života, njegovih problema i događaja“.¹²⁶ Četrdeset i šest autora iz četrnaest zemalja izložilo je pedeset i jednu crno-bijelu fotografiju, dok je devet kolor-fotografija izložilo sedam autora iz pet zemalja. Milan Pavić predvodio je sedam predstavnika iz Jugoslavije.¹²⁷

13. Katalog *I. međunarodne izložbe fotografije*, Daruvar, 1968.

¹²³ Isto.

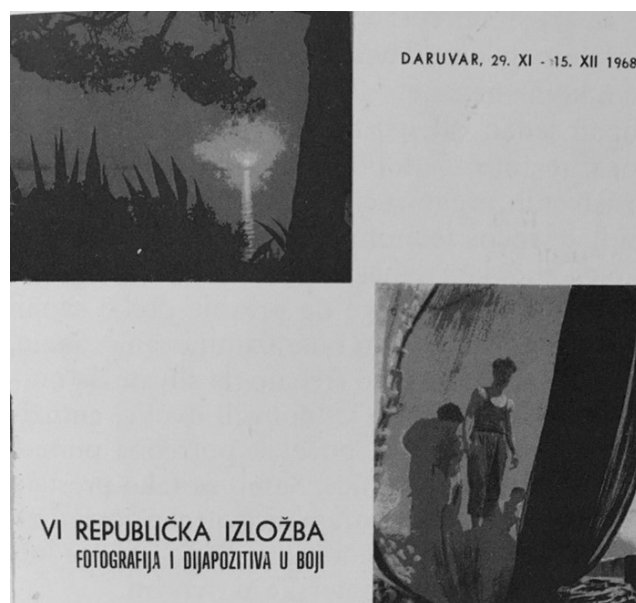
¹²⁴ Vladko Lozić, *Hrvatski fotoamaterski pokret*, 2017., str. 140.

¹²⁵ Fotoklub Daruvar, [Predgovor], u: *I. međunarodna izložba fotografije*, katalog izložbe (Daruvar, 1.–12. 5. 1968.), (ur.) Drago Biželj, Daruvar: Štamparski zavod „Ognjen Prica“ Daruvar, 1968., bez paginacije.

¹²⁶ Isto.

¹²⁷ Usp. Mato Pejić, *Začarani svjetlopisom*, 2010., str. 24.

Samo šest mjeseci poslije, od 29. studenog do 15. prosinca 1968., održana je *VI. republička izložba fotografija i dijapozitiva u boji* (sl. 14), kojom se Fotoklub Daruvar pridružio proslavi Dana Republike. Fotosavez Hrvatske pokrenuo je ovaj projekt kako bi se potaknuo razvoj fotografije u boji, koja je još uvijek bila skromno zastupljena.¹²⁸ Na neki način, i ova je izložba imala međunarodni karakter zbog sudjelovanja fotoamatera iz SR Njemačke koji su izložili dvadeset fotografija. Katalog je zbog toga bio pisan dvojezično. Od domaćih autora pristiglo je sto trideset fotografija, a izloženo njih četrdeset i devet, te preko tristo četrdeset dijapozitiva od kojih je njih sto šesnaest bilo izloženo. Među njima su izlagali i daruvarski fotografi Drago Biželj, Darko Eisenbacher, Franjo Feket i Miroslav Gjurić. Jedini domaći trofej bila je diploma Dragi Biželju za dijapozitiv *Jesen*.¹²⁹

14. Katalog *VI. republičke izložbe fotografija i dijapozitiva u boji*, Daruvar, 29. 11.–15. 12. 1968.

Pozitivne ocjene te dvije izložbe (međunarodnog) karaktera ohrabrile su članove Fotokluba za još ustrajnije djelovanje. U suradnji s Fotosavezom Hrvatske već su iduće godine, od 28. travnja do 11. svibnja, priredili izložbu fotografije pet autora zagrebačkog Fotokluba, u sklopu *Daruvarskih susreta*. Na njoj su izlagali Nino Vranić, Mladen Juričić, Zvonimir Dumančić, Vladimir Solariček i Jozo Četković, svaki s deset fotografija.¹³⁰

¹²⁸ Usp. Vladko Lozić, *Hrvatski fotoamaterski pokret*, 2017., str. 113.

¹²⁹ Podaci preuzeti iz: *VI. republička izložba fotografija i dijapozitiva u boji*, katalog izložbe (Daruvar, 29. 11.–15. 12. 1968.), (ur.) Drago Biželj, Daruvar: Štamparski zavod „Ognjen Prica“ Daruvar, 1968., bez paginacije.

¹³⁰ Usp. Vladko Lozić, *Hrvatski fotoamaterski pokret*, 2017., str. 140.

Intenzivan rad Fotokluba u organiziranju izložbi pratila je izlagačka aktivnost njegovih članova. Imena Drage Biželja, Branka Čosića, Pavle D'Ansa, Vlade Dančka, Miroslava Gjurina, Vjekoslava Hata, Vladimira Kužea, Zvonimira Lavičke, Ernesta Primca te Josipa Vukadovića ostala su zapisana kao bitna za izlagačku aktivnost Daruvara 1950-ih i 1960-ih.¹³¹

Osim organizacijske i izložbene aktivnosti članova Fotokluba, Mato Pejić u svojoj knjizi navodi kako su neki od njih svoju kreativnost izražavali i kreiranjem unikatnih novogodišnjih čestitaka, izrađenim od vlastitih snimaka na foto papiru, uz prigodni tekst.¹³²

Takav uspon Fotokluba s iznimno bogatom izložbenom aktivnosti trajao je sve do 1972. godine. Te godine Fotoklub ostaje bez prostorija, a rad u njemu postupno zamire.¹³³

4.3. Fotoklub Daruvar 1970-ih

Dok su se 1950-ih otvarali brojni fotoklubovi diljem Hrvatske, u 1960-ima se njihov broj postepeno smanjivao, a u 1970-ima došlo je do „masovne sječe fotoklubova“¹³⁴ te je takvu sudbinu doživio i daruvarski Fotoklub.

Vrijedno je ipak spomenuti da je u svibnju 1970. godine u Daruvaru održana *II. međunarodna izložba fotografije*, čija je posebna vrijednost u tome što su posjetiocima prikazana ne samo najviša tehnička dostignuća u fotografiji, već i omogućen uvid u „ljude i njihove krajeve, njihov život i kulturu, njihova osjećanja i stremljenja, jer je fotografija objektivan i realan tumač čovjekova života, a govori jezikom jedinstvenim za sve narode“.¹³⁵ Još je 1972. godine u Daruvaru uspješno priređena *III. međunarodna izložba kolor fotografije* u okviru *16. Zagreb salona* (i *Daruvarskih susreta*), no već iste godine Klub je ostao bez vlastitog prostora.¹³⁶ Nažalost, uprava Kluba nije uspjeli motivirati članove na značajniju aktivnost, iako su neki od njih opremili tamne komore u svojim domovima te radili sami.¹³⁷

¹³¹ Isto, str. 278.

¹³² Usp. Mato Pejić, *Začarani svjetlopisom*, 2010., str. 25.

¹³³ Usp. Zdenko Kuzmić, »Kuda ide Foto-klub 'Daruvar'«, 1978., str. 11.

¹³⁴ Mato Pejić, *Začarani svjetlopisom*, 2010., str. 29.

¹³⁵ Fotoklub Daruvar, [Predgovor], u: *II. međunarodna izložba fotografije*, katalog izložbe (Daruvar, 1.–8. 5. 1970.), (ur.) Drago Biželj, Daruvar: Fotoklub Daruvar, Fotosavez Hrvatske, 1970., str. 3.

¹³⁶ Usp. Zdenko Kuzmić, »Priče iz tamne komore«, 2005., str. 15.

¹³⁷ Jedan od njih bio je Drago Biželj.

Bez podrške i zbog nezainteresiranosti tadašnjih vlasti, daruvarski Fotoklub i njegovi pojedinci nisu uspjeli ostvariti neke veće projekte. Klub je samo formalno „preživio“ to razdoblje te dočekao 40. obljetnicu postojanja kao beskućnik.¹³⁸

O teškoj poziciji Fotokluba izvijestio je i daruvarski tjednik *Jednota*,¹³⁹ a iako tada već izvan Daruvara, o situaciji se živo zanimao i o njoj urgirao Milan Pavić koji u svom pismu spomenutom tjedniku spominje „tešku krizu“ koju Fotoklub proživljava zbog nedostatka društvenih i laboratorijskih prostorija te kako „foto-prijatelj Biželj o tome može pružiti dosta podataka“.¹⁴⁰ Zdenko Kuzmić u već spominjanom tekstu iz *Foto-kino revije*,¹⁴¹ kritički promišlja situaciju i proziva odgovorne za ovu, kako je Mato Pejić naziva, „prvorazrednu nesreću koja je zadesila Klub“:¹⁴² „Teško je pronaći prave razloge, ali je evidentno da su nekad svima širom otvorena vrata danas vrata jedne gostionice. Kao da više nikome ne treba sve ono što je ovaj Klub kroz godine svog kreativnog djelovanja ostvario, a sve ono što su njegovi članovi dali svom gradu i prebrzo se zaboravilo. Naprosto se čini nemogućim da se ne mogu iznaći rješenja, da nikome ne smeta što je skoro preko noći pokopan jedan od najstarijih klubova u Hrvatskoj i, recimo to slobodno, jedna od najstarijih organizacija u Daruvaru. Pitanje je da li će se još jednom krenuti iz početka. Mislim da ljudi koji danas vode ovaj Klub zasigurno imaju još toliko snage da prevale preko svojih leđa još jednu nevolju i nerazumijevanje. Samo, i svi drugi bi konačno trebali da shvate da ovakav posao ne ovisi o jednom ili dvojici entuzijasta i da je za novi početak potrebna pomoć šire društvene zajednice. Samo se tako prestaje sa životarenjem i stvaraju se potrebni uvjeti za normalan rad i napredovanje jedne izvanredno korisne društvene amaterske aktivnosti.“¹⁴³

Kuzmićeva kritika nažalost nije urodila plodom. Unatoč obnovi nakon Drugoga svjetskog rata, velikoj aktivnosti i četrnaest priređenih izložaba u najplodnijem periodu 1960-ih,¹⁴⁴ daruvarski fotoamateri ipak nisu uspjeli pronaći snagu za još jednu obnovu i novo pokretanje Kluba, a izgleda da tadašnja društveno-politička sredina nije vidjela potrebu za takvim oblikom kreativnoga amaterskog rada.

¹³⁸ Prema: Mato Pejić, *Začarani svjetlopisom*, 2010., str. 26.

¹³⁹ Usp. OM, »40 let daruvarského Fotoklubu«, u: *Jednota* (50), Daruvar, 24. prosinca 1977., str. 20.

¹⁴⁰ HR-HDA-1758-9, F88, Pismo Milana Pavića redakciji *Jednota*, Zagreb, 5. prosinca 1977.

¹⁴¹ Usp. Zdenko Kuzmić, »Kuda ide Foto-klub 'Daruvar'«, 1978., str. 10–11.

¹⁴² Mato Pejić, *Začarani svjetlopisom*, 2010., str. 26.

¹⁴³ Zdenko Kuzmić, »Kuda ide Foto-klub 'Daruvar'«, 1978., str. 11.

¹⁴⁴ Među njima se posebno ističu tri međunarodne u sklopu Zagrebačkog salona, *Republička izložba kolor fotografija i dijapozitiva* te izložba kolor fotografija grupe autora iz SR Njemačke. Članovi su do 1972. godine izlagali na 50 izložaba fotografije i dijapozitiva te se predstavili sa 135 vlastitih fotografija.

4.4. Sudbina Fotokluba

Nakon stagnacije u 1970-ima, do novog uspona Fotoklub Daruvar dolazi tek 1980-ih. Na obnoviteljskoj skupštini 1984. godine donesena je odluka o osiguranju prostorija za rad Fotokluba, no prošlo je još sedam godina do osposobljavanja istih i obnove Fotokluba, koji je u prijašnjem periodu bio prepušten inicijativi pojedinaca. Iako su djelovali samostalno, ime Kluba pojavljivalo se kao suorganizator njihovih javnih nastupa.¹⁴⁵ Unatoč nedovoljno jakoj potpori Kluba, no zahvaljujući entuzijazmu daruvarskih fotoamatera, u gradu je 1980-ih priređen niz različitih izložbi.

Među njima se ističe značajna izložba *Nepoznati Daruvar* (vidi poglavlje 4.5.3.), priređena „marom poznatog daruvarskog fotografa Drage Biželja“¹⁴⁶ krajem 1985. godine. O njenom uspjehu svjedoči gostovanje iste u Muzeju grada Zagreba u lipnju iduće godine.¹⁴⁷ Mato Pejić ističe da je, kao rezultat suradnje između ova dva grada koja je uspostavljena Biželjevom izložbom, u Daruvaru priređena izložba veduta starog Zagreba, a osim nje iste su godine u gradu izlagali i drugi fotoamateri, među kojima i majstori fotografije Vladko Lozić i Milan Pavić, kojemu je ovo bilo treće i posljednje izlaganje u rodnom gradu.¹⁴⁸

Daruvar je bio domaćinom dvjema izložbama iz Zagreba i 1987. godine – *Izložbi kolor fotografije* Fotokluba Zagreb te *IV. međunarodnoj izložbi* u okviru *23. Zagreb salona*, povodom *Daruvarskih susreta*.¹⁴⁹ Te je godine zbog nepoznatih razloga došlo do prekida suradnje s Fotoklubom Zagreb,¹⁵⁰ no usprkos tome, aktivnost daruvarskih fotoamatera nastavila se idućih godina uz nove ideje i projekte.¹⁵¹

Tek što je krenuo novi uspon Fotokluba, rad u njemu u potpunosti se obustavio agresijom na Hrvatsku i početkom Domovinskog rata. Toni Hnojčik ostao je jedini aktivan među članovima, budući da je bio profesionalni fotograf tjednika *Jednota* i ratni reporter *Večernjeg lista*. On je „bilježeći ratna zbivanja pronio svijetom glas o ratu u daruvarskom kraju“.¹⁵²

¹⁴⁵ Podaci prema: Mato Pejić, *Začarani svjetlopisom*, 2010., str. 30.

¹⁴⁶ Vladko Lozić, *Hrvatski fotoamaterski pokret*, 2017., str. 140.

¹⁴⁷ Isto.

¹⁴⁸ Usp. Mato Pejić, *Začarani svjetlopisom*, 2010., str. 30.

¹⁴⁹ Daruvarski susreti bili su smotra kulturno-umjetničkog amaterskog stvaralaštva mladih Jugoslavije, u razdoblju od 1963. godine do kraja 1980-ih.

¹⁵⁰ Usp. Vladko Lozić, *Hrvatski fotoamaterski pokret*, 2017., str. 140.

¹⁵¹ Domaći autori nastavili su izlagati u Daruvaru: Boro Bjelajac 1988. godine, Toni Hnojčik 1989. godine, a 1990. godine Fotoklub je organizirao dvije izložbe – izložbu ekološke tematike s fotografijama Vljaka Škorića i Tonija Hnojčika te onu s motivima daruvarske prirode Drage Biželja i Miroslava Gjurina. Podaci prema: Mato Pejić, *Začarani svjetlopisom*, 2010., str. 32.

¹⁵² Mato Pejić, *Začarani svjetlopisom*, 2010., str. 32.

Može se primijetiti kako su se usponi i padovi u Fotoklubu smjenjivali u gotovo pravilnom ritmu.¹⁵³ Daruvarski Fotoklub svoj je novi početak dočekaio ponovno tek završetkom rata 1995. godine, zahvaljujući Miroslavu Gjurinu i potpori Zajednice tehničke kulture Daruvar. Uz Gjurina, u to su vrijeme djelovali i Darko Delač, Ivan Virag, Marijana Kapetanović, Melanija Krušinski i Alen Hojka. Iduće godine započeo je redoviti klupski život koji je uključivao radionice, razna predavanja i tečajeve.¹⁵⁴

Trebalo je proći još nekoliko godina da Fotoklub Daruvar dobije svoje prostorije i uspostavi stalni rad, prepoznatljiv posebice kroz radionice za mlade u sklopu Hrvatskog fotosaveza, kao i da ponovno započne s izlagačkom aktivnosti. Njegov rad nastavio se, doduše, uz malu promjenu. Naime, od 2005. godine Fotoklub Daruvar širi svoje područje djelovanja i na filmski izričaj pa je preimenovan u Foto Film klub Daruvar, čime je postao članom Hrvatskog filmskog saveza.¹⁵⁵

Na kraju pregleda o daruvarskom Fotoklubu Vladko Lozić je istaknuo kako se u vremenu nakon Domovinskog rata afirmiralo desetak izlagača. Nastavio je nabranjem uspjeha Kluba u koji spadaju uređenje Galerije Milana Pavića, organiziranje niza izložaba, dobivanje državne nagrade Faust Vrančić te Povelje Hrvatske zajednice tehničke kulture, itd. Ipak, Lozić smatra kako za neki značajniji i prepoznatljiviji trajni vlastiti projekt nisu imali snage.¹⁵⁶

Unatoč tome, Foto Film klub Daruvar i danas je aktivan i važan za grad u očuvanju i održavanju vrijedne i bogate tradicije, podsjećajući na sve one članove koji su svojim doprinosom, talentima, upornošću i marljivošću omogućili kontinuitet rada Kluba, unatoč prekidima uzrokovanim ratovima i slaboj potpori vladajućih.

4.5. Glavni protagonisti

U idućim potpoglavljima bit će riječi o onim daruvarskim fotoamaterima koji su svojim zalaganjem i angažmanom doprinijeli razvoju, radu ili ponovnom usponu Fotokluba te istraživali umjetničku stranu fotografije. Takvih u Fotoklubu nije manjkalo i velik je broj onih koji se ističu, od doba osnutka pa sve do danas, no zbog obujma rada i dostupnosti podataka o fotoamaterima i

¹⁵³ Isto, str. 35.

¹⁵⁴ Podaci prema: Vladko Lozić, *Hrvatski fotoamaterski pokret*, 2017., str. 199.

¹⁵⁵ Podaci prema razgovoru s gospođom Marijanom Kapetanović, iz srpnja 2021.

¹⁵⁶ Usp. Vladko Lozić, *Hrvatski fotoamaterski pokret*, 2017., str. 200.

njihovim fotografijama, rad obuhvaća one najistaknutije u periodu od osnutka Kluba do najplodnijeg stvaralaštva 1960-ih i početka 1970-ih. Rad se bavi i analizom njihovih radova te daje širi pogled na njihov značaj u okviru hrvatske fotografije.

4.5.1. Milan Pavić

Milan Pavić danas je poznat kao jedan od najznačajnijih i najplodnijih predstavnika moderne hrvatske fotografije, a svoje prve fotografske korake učinio je u Daruvaru, u kojemu je rođen 1914. godine.¹⁵⁷

O njegovom teškom i siromaštvom obilježenom djetinjstvu pisali su brojni autori,¹⁵⁸ posebice Josip Depolo u monografiji o Paviću, ističući kako je „startao od nule“.¹⁵⁹ I zaista, morao je prokrčiti vlastiti put, izboriti se za svoje ideje i snove, koji su mu bili otežani s obzirom na životne okolnosti. Nije mogao pohađati više škole zbog siromaštva, pa je naukovao u početku kao trgovac i pisarnik, da bi sa svega 16 godina počeo raditi kao službenik u daruvarskoj gradskoj općini, sve do 1941. godine.¹⁶⁰

S fotografijom se susreće još kao dječak,¹⁶¹ no ta ljubav postepeno je rasla proučavanjem fotografskih kataloga i časopisa,¹⁶² a kasnije dozrijela učenjem u fotografskom atelijeru njegova starijeg prijatelja Viktora Klugea.¹⁶³ Tu je otkrio novi svijet fotografskog medija – razvijanje filmova i izradu fotografije.¹⁶⁴

Pitanje je što bi bilo s mladim Pavićem da se 1934. godine nije dogodio slučajni susret sa slavnim novinarom zagrebačkih *Novosti* i *Kulise* Franjom Martinom Fuisom, koji je svoje reportaže potpisivao pseudonimom Fra Ma Fu.¹⁶⁵ Njemu je Pavić samoinicijativno pristupio i ponudio mu biti

¹⁵⁷ Usp. Ivan Balaško, Miroslav Kuzle, Božidar Stanić, *Daruvar-Pakrac-Virovitica i okolni krajevi: priručnik za učenike*, Zagreb: Školska knjiga, 1985., str. 36.

¹⁵⁸ Vladko Lozić u svojim *Životopisima hrvatskih fotografa* (str. 151.) nabraja brojne poznate likovne kritičare koji su pisali o Pavićevom fotografskom djelu: Josip Depolo, Oto Bihalji Merin, Stojan Desnica, Juraj Baldani, Elena Cvetkova, Boro Pavlović, Ratko Alekša, Milanka Šaponja, Sava Stepanov, Goran Malić, Zdenko Kuzmić i dr.

¹⁵⁹ Usp. Josip Depolo, *Milan Pavić*, 1986., str. 10.

¹⁶⁰ Usp. Božo Majstorović, »Foto-kronika umjetničkog dometa«, u: *Rad*, 1. kolovoza 1980., str. 20.

¹⁶¹ Pavić je rado prepričavao kako je kao dječak u dobi od pet godina pronašao na cesti pored crkve veliki uramljeni obiteljski portret, vjerojatno odbačen u poslijeratnoj pljački. Njega je odnio doma kao ratni plijen, no majka ga je izgrdila, bojeći se žandarske premetačine. Na tu je uspomenu gledao kao na prvi susret s fotografijom. Usp. Josip Depolo, *Milan Pavić*, 1986., str. 227.

¹⁶² Iz razgovora s gđom Slavkom Pavić, održanog u svibnju 2021.

¹⁶³ Usp. Marija Tonković, »Fotografija: Medijska afirmacija i afirmacija medija«, 2011., str. 192.

¹⁶⁴ Isto.

¹⁶⁵ Isto.

vodič prilikom proputovanja Daruvarom. Ubrzo je krenula njihova suradnja pa je Fuis već iduće godine objavio u zagrebačkim *Novostima* Pavićev prvi članak »Daruvar – Mineralno i blatno kupatilo, jugoslavenski Francezbad« uz popratnu fotografiju.¹⁶⁶ Tip snimanja panorame prepoznatljiv na fotografiji, iz gornje perspektive, kroz prozor tavana obližnje kuće, označio je rađanje stila koji će biti karakterističan za Pavića – tzv. „visinsko snimanje“ koje je nastavio njegovati tokom cijeloga radnog vijeka.¹⁶⁷ Fedor Vidas, pišući o Pavićevom tipu snimanja, opravdano je zaključio kako je njegov objektiv gledao svijet i život očima ptice.¹⁶⁸

Netom prije objave spomenutoga prvog članka, Pavićeva upornost i smjelost očitovala se kroz prikupljanje pretplatnika za beogradsku *Panoramu*, za što je, kako je već spomenuto, osvojio malu box-kameru kao nagradu.¹⁶⁹ Uspjeh u tom poduhvatu usmjerio je njegov životni put i obilježio početak njegova fotografskog stvaralaštva 1935. godine. O njegovim fotografskim počecima u *Telegramu* je zabilježeno: „Gledao je kameru, sunčane zrake reflektirale su se s njenog lima, a on je bio neizrecivo sretan i zahvalan svim pretplatnicima *Panorame* iz Daruvara.“¹⁷⁰

Sa samo dvadesetak godina, na mjestu dopisnika zagrebačkih *Novosti* i beogradske *Politike* u kojoj je ostao sve do 1945. godine, slao je vijesti i reportaže iz rodnog grada i okolice, uvijek uz odgovarajuće fotografije,¹⁷¹ pri čemu „ulagao je svu mladenačku energiju da iskustva primijeni pri traganju za konkretnim podatkom i umjetničkom istinom.“¹⁷²

Godina 1937. Paviću je bila itekako značajna – objavljena mu je fotografija *Kalvarija* (sl. 15) u časopisu *Sad i nekad*, priredio je prvu samostalnu izložbu u Daruvaru, a s grupom istomišljenika u istome je gradu osnovao Fotoklub.¹⁷³ Dakle, u samo dvije godine od početka bavljenja fotografijom stekao je zapažen ugled, posebice jer je njegova *Kalvarija* bila više puta objavljivana u raznim časopisima. Objavila ju je tokom iste godine i zagrebačka *Foto revija* na naslovnoj stranici jedanaestog broja u drugom izrezu. Istu je fotografiju preuzela i američka novinarka Elisabeth R. Hibbs i objavila pod svojim imenom u američkoj reviji *Minicam*. Spor koji je nastao zbog plagijata, koji nažalost nikada nije završen zbog početka rata i drugih okolnosti, donio je Paviću široki

¹⁶⁶ mp., »Daruvar – Mineralno i blatno kupatilo, jugoslavenski Francezbad«, u: *Novosti*, Zagreb, 16. lipnja 1935., str. 15.

¹⁶⁷ Usp. Dario Franić, Valentina Radić, »Milan Pavić«, 2016., str. 31.

¹⁶⁸ Usp. Fedor Vidas, »Pjesnik fotografske kamere«, u: *Globus*, Zagreb, 10. srpnja 1954., str. 3.

¹⁶⁹ Josip Depolo, *Milan Pavić*, 1986., str. 227.

¹⁷⁰ S. Mihalić, »Dva najdraža negativa«, u: *Telegram*, Zagreb, 7. listopada 1960., str. 5.

¹⁷¹ Usp. Dario Franić, Valentina Radić, »Milan Pavić«, 2016., str. 31.

¹⁷² U privatnom arhivu Slavke Pavić nalazi se izrezak iz neidentificiranih novina iz 1986. godine, Ivt., »In memoriam: Milan Pavić« sa 190. stranice.

¹⁷³ Usp. Marija Tonković, »Fotografija: Medijska afirmacija i afirmacija medija«, 2011., str. 192.

publicitet u zemlji i svijetu.¹⁷⁴ Jure Kaštelan naglasio je kako je već pri samom početku bavljenja fotografijom, Pavićeva *Kalvarija* postala „svjetski događaj“, a time i sam autor.¹⁷⁵

15. Milan Pavić, *Kalvarija*, 1936.

U razdoblju od 1937. do 1941. godine Pavić je djelovao kao tajnik Fotokluba Daruvar, zalažući se za živu izložbenu aktivnost.¹⁷⁶ Pod njegovim vodstvom, Klub je u to vrijeme priređivao dvije izložbe godišnje, proljetnu i ljetnu.¹⁷⁷ Osim toga, bio je i jedan od inicijatora osnivanja Hrvatskoga fotoamaterskog saveza 1938. godine, u čijem je upravnom odboru bio sve do 1941. godine.¹⁷⁸

Nažalost, kako je već spomenuto u ranijem poglavlju (vidi poglavlje 4.1.), sve su se aktivnosti Kluba ugasile početkom Drugoga svjetskog rata. Pavić je kao sudionik antifašističkog pokreta bio

¹⁷⁴ O popularnosti tog događaja svjedoči činjenica da su ga pratile i o njemu izvještavale gotovo sve tadašnje novine, a čak je i Miroslav Krleža započeo lamentaciju *Anno Domini MCMXXXIX – Na tom mladom letu veselimo se* u časopisu *Pečat* osvrtnom na plagijatorsku aferu. Usp. Božo Majstorović, »Povest jednog foto-plagijata«, u: *Intervju* (31), 6. kolovoza 1982., str. 35–37.

¹⁷⁵ Jure Kaštelan, »Slikovnica svjetlosti«, u: Josip Depolo, *Milan Pavić*, 1986., str. 4.

¹⁷⁶ Usp. Ana Malačić, *Fotografsko djelovanje Milana Pavića*, 2012., str. 7.

¹⁷⁷ Usp. Vladko Lozić, *Životopisi hrvatskih fotografa*, 2020., str. 151.

¹⁷⁸ Isto.

dvaput uhapšen pa se 1942. godine preselio u Zagreb. Tu je nastavio djelovati ilegalno do kraja rata, uz posjete rodnom gradu.

Daruvarski Fotoklub preseljenjem je zamijenio Fotoklubom Zagreb.¹⁷⁹ U vremenu od 1945. do 1958. godine djelovao je kao fotoreporter i novinar u Foto službi Hrvatske (kasnije nazvanoj Agencija za fotodokumentaciju), a nakon toga prelazi u slobodnu profesiju kao član Udruženja likovnih umjetnika primijenjenih umjetnosti Hrvatske (ULUPUH).¹⁸⁰

Za svoje vrhunske dosege u struci dobio je brojne nagrade i priznanja, između kojih se ističu visoko priznanje Hon. E-FIAP (1957.), zatim počasno zvanje Majstora umjetničke fotografije Jugoslavije (1958.), a postaje i počasni član Austrijskog saveza za fotografiju u Beču (1960.) i zaslužni član NTH te prima Orden rada sa zlatnim vijencem (1971.), plaketu „Tošo Dabac“ (1976.), zlatnu plaketu „Boris Kidrič“ (1977.) i dr.¹⁸¹

Autor je i dvadesetak fotomonografija s bogatim prikazima naših krajolika, domaćeg folklora, značajnih mjesta, radnika itd. U njegovu stvaralaštvu bitno je istaknuti i cijelu plejadu fotografija pisaca i umjetnika. S razlogom je još 1954. godine u tjedniku *Globus* Fedor Vidas o Paviću zapisao: „Danas se nijedna E. Hipps (sic!) neće usuditi potpisati pod fotografiju Milana Pavića, jer to više nije nepoznati daruvarski foto-amater, kojemu je slučajno dopala u ruke revija 'Minicam'; danas ga poznaju sve redakcije fotografskih revija i svi veći saloni umjetničke fotografije.“¹⁸²

Doista, njegova izlagačka aktivnost bila je uistinu velika – sudjelovao je na više od petsto domaćih i međunarodnih izložbi, na kojima je osvojio preko osamdeset nagrada u zemlji i pedesetak u inozemstvu, izlažući na svih pet kontinenata.¹⁸³

On nije „zvijezda“, nije „najednom zablistao“, zaključio je Stojan Desnica, „njegovi uspjesi nisu bili bučni i iznenadni. On se probijao, učio. Nije se ni za kim povodio, nije nikog imitirao, ali je od svakog poprimio ono što je smatrao vrijednim da se nauči i usvoji.“¹⁸⁴ U svojoj skromnosti podučavao je i druge znanju koje je stekao, istaknula je u razgovoru njegova supruga Slavka, s

¹⁷⁹ Podaci prema: Zdenko Kuzmić, »U poseti poznatom fotografu Milanu Paviću«, u: *Foto-kino revija* 3 (1979.), str. 6–7.

¹⁸⁰ Usp. Željko Košćević, *U fokusu – ogledi o hrvatskoj fotografiji*, Zagreb: Školska knjiga, 2006., str. 93.

¹⁸¹ Podaci prema: HR-HDA-1758, Kut. 3, Uvjerjenja, prijedlozi za nagrade i dr.

¹⁸² Fedor Vidas, »Pjesnik fotografske kamere«, 1954., str. 3.

¹⁸³ Usp. Vladko Lozić, *Životopisi hrvatskih fotografa*, 2020., str. 151. Gospođa Pavić navela je veći broj, odnosno Pavićevo sudjelovanje na preko 650 izložbi fotografija u zemlji i inozemstvu te osvajanje 90 vrijednih nagrada, od toga 40 u inozemstvu. (Iz razgovora s gđom Slavkom Pavić, održanog u svibnju 2021. godine.)

¹⁸⁴ Stojan Desnica, »Milan Pavić«, u: *Foto revija* 9/10 (1954.), str. 10.

kojom je rado posjećivao svoj rodni grad.¹⁸⁵ Daruvar mu je služio kao mjesto za odmor, a njemu je posvetio i tri samostalne izložbe, od njih ukupno dvadesetak.

Stjecajem okolnosti u Daruvaru je upriličena i njegova posljednja izložba prije tragične i iznenadne smrti 1986. godine.¹⁸⁶ Kroz tu se retrospektivnu izložbu vratio na početke stvaralaštva, obuhvaćajući raspon od svojih prvijenaca sve do fotografija iz 1985. godine, koje su dijelom nastale i u Daruvaru i njegovoj okolini.¹⁸⁷

O vlastitoj fotografiji i stilu kojim je postizao umjetničku notu u fotografiji, govorio je: „Pri tome mora čovjek u sebi imati osjećaj za stvaralaštvo. I to ne samo imati dara, već i intelektualnim sposobnostima moći ocijeniti da li je nešto neobično, jedinstveno sa umjetničkom porukom. Ja osobno negujem realističku fotografiju, ne atraktivnu, čiji sadržaj je svima prepoznatljiv, da ima sve elemente 'dobre slike'.“¹⁸⁸ Taj se realizam posebno očitovao u nekoliko sačuvanih predratnih fotografija, koje su istaknute u nastavku rada u kontekstu fotografije stvarane u Daruvaru.

U tim fotografijama vidljive su odlike nove objektivnosti, koja je bila dominantna 1930-ih. Poetika nove objektivnosti u Pavićevim fotografijama primjećuje se u pomalo neobičnim rakursima, inzistiranju na objektivnosti u fotografiji s težištem na detalju, nasuprot „sentimentalnosti i falsificiranju.“¹⁸⁹ U fotografiji *Rad* (sl. 16) vidljiva je sklonost eksperimentiranju s rakursnim pomacima, a to je ujedno i jedna od rijetkih fotografija snimana iz žablje perspektive. Uz realističan izraz, Pavić u ovoj fotografiji pokazuje zanimanje za socijalno, ljudski rad, iako ne naglašava lice radnika, što postiže kadriranjem te igrom svjetlosti i sjene. Naglašena impersonalnost radnika, odabiranje zahvaćenog trenutka te veliki kontrast s prostranstvima neba pojačava socijalnu tematiku. Ističe se atraktivnost motiva snimana iz donjeg rakursa. Ova rana fotografija u kojoj se nije priklonio estetiziranom motivu,¹⁹⁰ navješćuje njegovo buduće bavljenje dokumentarnim i reportažnim, gotovo uvijek s naglaskom na detalj.

¹⁸⁵ Razgovor je održan u svibnju 2021. godine.

¹⁸⁶ Usp. Vladko Lozić, *Životopisi hrvatskih fotografa*, 2020., str. 151.

¹⁸⁷ U literaturi se navodi da je u razdoblju između 1935. i 1986. godine snimio gotovo 100 tisuća kvalitetnih fotografija.

¹⁸⁸ Božo Majstorović, »Foto-kronika umjetničkog dometa«, 1980., str. 20.

¹⁸⁹ Patricia Kiš, *Fotografija me tjera da se krećem*. Mrežna stranica pogledaj.to, <http://pogledaj.to/art/fotografija-me-tjera-da-se-krecem/> (pregledano 12. svibnja 2021.)

¹⁹⁰ Usp. Josip Depolo, *Milan Pavić*, 1986., str. 18.

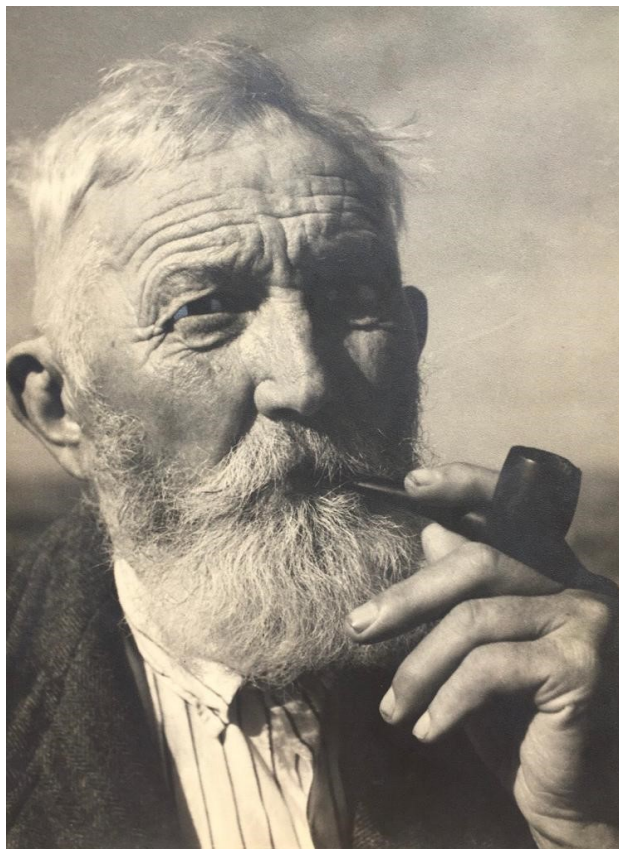

16. Milan Pavić, *Rad*, 1935.

Josip Depolo prepoznao je u ranim fotografijama Pavićevu znatiželju, ali i njegovu namjeru da zabilježi tzv. unutarnju napetost likova ili pejzaža koje je snimao.¹⁹¹ Ta je odrednica prepoznatljiva u njegovim početnim istraživanjima portretne fotografije iz 1937. godine, poput *Vedre starosti* (sl. 17) ili *Hodžinih zapisa*. Ovim je fotografijama posebno naglasio karakterne osobine, jednu odrednicu života portretiranih osoba, pokazavši smisao za detalj i neposrednost pri fotografiranju, i dalje ostajući vjeran realizmu. Portretnu fotografiju još je više razvio pedesetih godina, snimajući portrete brojnih osoba javnog i kulturnog života u opuštenom izdanju i prirodnom okruženju. Feđa Gavrilović zapisao je kako Pavić nije snimao zbog nagrada, već mu je najvažniji bio ljudski, neposredni kontakt koji se ostvaruje pri fotografiranju.¹⁹²

¹⁹¹ Isto, str. 18–19.

¹⁹² Feđa Gavrilović, »Uredi, kavane, ateljei«, u: *Milan Pavić: Uredi, kavane, ateljei*, katalog izložbe (Zagreb, Galerija Forum, 5.–27. 3. 2021.), (ur.) Petar Bujas, Feđa Gavrilović, Zagreb: Kulturno informativni centar, 2021., str. 2.

17. Milan Pavić, *Vedra starost*, 1937.

Depolo i u pejzažima prepoznaje Pavićevu želju da „iza zaustavljenog trenutka otkrije pravi život sa svim njegovim unutarnjim složenostima i prividima, s onom njegovom nevidljivom dramatičnom osnovicom.“¹⁹³ Čini se da za Pavića priroda „govori sama po sebi“ i ne treba ju dodatno retuširati niti iskrivljavati, no uokviruje ju svojevrsnom geometričnošću, metodičnošću i strogošću kompozicije.¹⁹⁴ Nije baš sve prepuštao slučaju. U fotografiji *Amputacija* (sl. 18) Depolo primjećuje Pavićevo namjerno naglašavanje „narogušene vedute s oštrim, amputiranim stablima koja nalikuju prizoru iz filma strave“,¹⁹⁵ a ne sentimentalnu fotografiju s uređenim stablima. Ana Malačić primijetila je kako je taj neromantizirani prikaz dodatno naglašen odabirom naslova.¹⁹⁶

¹⁹³ Josip Depolo, *Milan Pavić*, 1986., str. 19.

¹⁹⁴ Isto, str. 14–15.

¹⁹⁵ Isto, str. 19.

¹⁹⁶ Ana Malačić, *Fotografsko djelovanje Milana Pavića*, 2012., str. 9.

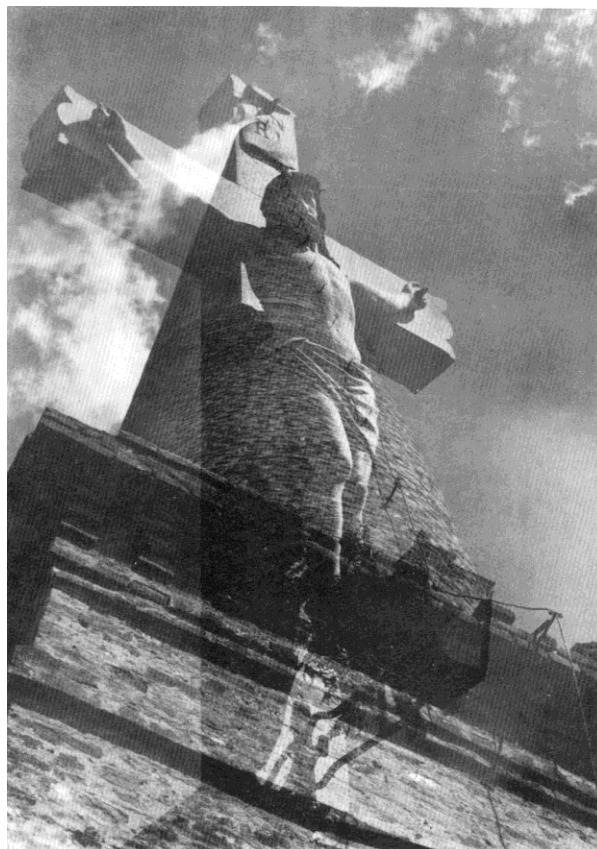
18. Milan Pavić, *Amputacija*, 1938.

Tih je godina snimio i *Viziju* (sl. 19) za koju se ne može sa sigurnošću utvrditi kada je nastala. Kod nekih autora spomenuta je 1937. godina, na mrežnim stranicama Repozitorija Muzeja za umjetnost i obrt stoji 1938. godina, a na poledinama fotografije u Hrvatskom državnom arhivu nalazi se otisnuta 1939. godina. Pri snimanju *Vizije* Pavić se koristio dvostrukom ekspozicijom, spajajući dva posve različita motiva – raspelo i tvornički dimnjak. Depolo, koji u monografiji o Paviću spominje kako se ova fotografija našla „u jednoj od novogodišnjih varijacija Miroslava Krleže“, ¹⁹⁷ u njoj prepoznaje „sasvim određenu socijalnu misao o onim dalekim tridesetim godinama“. ¹⁹⁸ Ana Malačić je kroz razgovor sa Slavkom Pavić zaključila kako je Pavić, superponirajući ta dva motiva i koristeći njihovu simboliku, konstruirao sliku muke radničke klase. ¹⁹⁹ Čini se da je pristup motivima bio itekako promišljen i osmišljen, a ne slučajan.

¹⁹⁷ Josip Depolo, *Milan Pavić*, 1986., str. 19.

¹⁹⁸ Isto.

¹⁹⁹ Usp. Ana Malačić, *Fotografsko djelovanje Milana Pavića*, 2012., str. 9.

19. Milan Pavić, *Vizija*, oko 1938.

Sličnim fotografskim eksperimentom okušao se i par godina prije pri snimanju fotografije *Signal* (sl. 20). Malačić je u svome radu analizirala fotografiju primjećujući korištenje višestruke ekspozicije i perspektivnih pomaka kojima je odabrane motive, poput znakova, električnih stupova, tračnica, šume i krajolika, postavio u novi odnos.²⁰⁰ Time je, prema njoj, postigao „efekt metafizičkog krajolika u duhu nadrealističke fotografije.“²⁰¹ U kasnijim radovima nastavit će eksperimentirati s višestrukim ekspozicijama i pomacima, ponavljanim „sлагanjima“ snimljenih prostora, istražujući iznova nove dosege u fotografiji. Takav hrabar pristup istraživanju medija osigurao mu je i titulu jednog od stvaralaca naše suvremenosti, kako ga opisuje Josip Depolo.²⁰²

²⁰⁰ Usp. Ana Malačić, *Fotografsko djelovanje Milana Pavića*, 2012., str. 9.

²⁰¹ Isto.

²⁰² Josip Depolo, *Milan Pavić*, 1986., str. 235.

20. Milan Pavić, *Signali*, 1936.

Nažalost, primjećuje se da je veoma mali broj fotografija iz ranog perioda Pavićeva djelovanja ostao sačuvan. Većina je zaplijenjena početkom 1940-ih, kada je Pavić dva puta uhapšen zbog suradnje s Narodnooslobodilačkim pokretom.²⁰³ Ipak je kroz sačuvane fotografije omogućen uvid u njegovo djelovanje i stil te sklonost realističnom pristupu motivu,²⁰⁴ kao i „različitim područjima fotografskog djelovanja u kojima se u konačnici podjednako uspješno realizirao“.²⁰⁵

Pavić je prepoznat kao fotograf visoke umjetničke kvalitete sa širokim dijapazonom interesa, vođen „unutarnjim diktatom dokumentarističkog promatranja i bilježenja stvarnosti“,²⁰⁶ bez sklonosti za romantiziranim prizorima. Istovremeno, u istraživanju različitih rakursa i eksperimentiranju s višestrukim kompozicijama bio je prilično inovativan za ono doba. U osvrtu na njegovu jubilarnu izložbu iz 1958. godine, autor novinskog članka zapisao je kako je Pavić traženjem motiva pronašao sebe – „nije se izgubio u raznolikosti, nego je u obilju i probiranju

²⁰³ Iz razgovora s gđom Slavkom Pavić, održanog u svibnju 2021.

²⁰⁴ Usp. Josip Depolo, *Milan Pavić*, 1986., str. 14.

²⁰⁵ Ana Malačić, *Fotografsko djelovanje Milana Pavića*, 2012., str. 8.

²⁰⁶ Isto.

fiksirao svoj lik kroz oštre i egzaktne vizije današnjice“ – istaknuvši kako je kompozicijom i selekcijom motiva njegova dokumentarnost dobila dublji karakter.²⁰⁷

Sklonost ka istraživanju različitih fotografskih žanrova kroz reportažnu fotografiju kasnijeg razdoblja vidljiva je na snimkama nastalim prilikom njegovih posjeta u Daruvar. U tome je periodu već radio kao reporter u Agenciji za fotodokumentaciju (AGEFOTO)²⁰⁸ pa je na njima prepoznatljiv dokumentaristički pristup. Većina fotografija sačuvanih u bogatom Fondu AGEFOTO čuva uspomenu na prošla vremena, kroz različita događanja ili važnije trenutke u rodnome gradu, poput reguliranja rijeke Toplice, izgradnje bazena te radničkog naselja, procesija, smotre čeških žetvenih svečanosti, ali i svakodnevicu te fotografije berbe kukuruza, radnika u polju, jesenske sjetve, stočnog sajma, izgleda grada 1950-ih, života češke manjine, posjeta češkoj školi, itd. Međutim, nemaju sve fotografije samo dokumentarnu vrijednost, u nekima od njih mogu se prepoznati odlike umjetničke fotografije. U fotografijama koje slijede (sl. 21–26) prenio je sve segmente rada po tvorničkim kompleksima, uspješno prikazujući atmosferu, uz naglasak na radnike i njihov posao. Poigravao se svjetlom i sjenom, profilirao pojedince, stvorivši na taj način prikaz industrijskog života 1950-ih.²⁰⁹

21. Milan Pavić, *Zavarivači*, 1950-e

22. Milan Pavić, *Popravak*, 1950-e

²⁰⁷ O., „Jubilej Milana Pavića“, u: *Čovjek i prostor*, Zagreb, 15. ožujka 1958., str. 7.

²⁰⁸ Milan Pavić radio je kao reporter u Agenciji za fotodokumentaciju u Zagrebu od 1945. do 1958. godine.

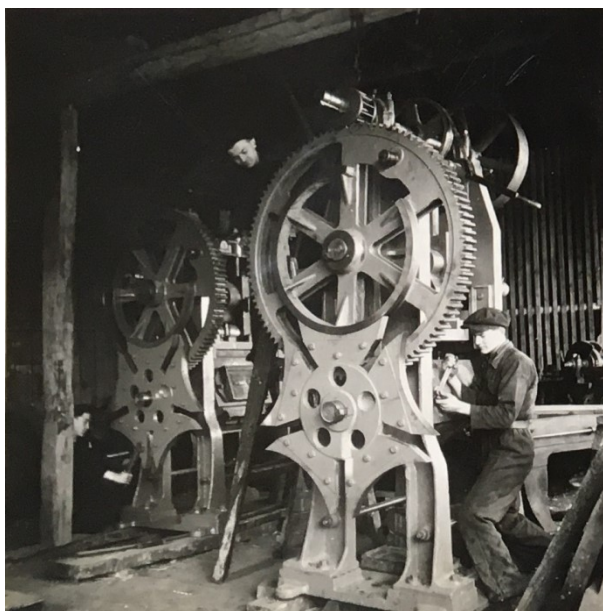
²⁰⁹ Nazivi fotografija, kao i okvirne godine, dodani su u ovome radu onim fotografijama koje ih nemaju navedene u Fondu AGEFOTO pri Hrvatskom državnom arhivu (sl. 21–45).

23. Milan Pavić, *Obrada*, 1950-e

24. Milan Pavić, *Mjerenje*, 1950-e

25. Milan Pavić, *Stroj*, 1950-e

26. Milan Pavić, *Priprema pluga*, 1950-e

Stojan Desnica zapisao je kako „nema ni jednog našeg reportera kojega poznaje toliko ljudi i krajeva i koji pozna toliko ljudi i krajeva koliko Pavić.“²¹⁰ Zapazio je kako su sva radilišta, tvornice, ustanove i kolektivi prošli kroz Pavićevu kameru i bili dio njegova širokog kruga znanaca.²¹¹

²¹⁰ Stojan Desnica, »Milan Pavić«, 1954., str. 10.

²¹¹ Isto.

Osim prizora industrijskog rada, Pavić je u svom proputovanju Daruvarom i njegovom okolicom bilježio i radnike u žetvi, košnji ili oranju u polju (sl. 27–29) te radnike pri pripremi materijala za izgradnju radničkog naselja u gradu (sl. 30 i 31). U njima se oslanjao na kanon fotografske tradicije 1930-ih, prikazujući radnike u radu u karakterističnim pozama i dinamičnim kompozicijama, uz često naglašeni donji rakurs snimanja te prikaze neba s dramatičnim oblacima.

27. Milan Pavić, *Žetva*, 1950-e

28. Milan Pavić, *Oranje*, 1950-e

29. Milan Pavić, *Uzbrdo*, 1957.

30. Milan Pavić, *Blokovi*, 1948.

31. Milan Pavić, *Blokovi 2*, 1948.

Lovorka Magaš Bilandžić navodi kako su mnogi autori formirani 1930-ih nakon Drugoga svjetskog rata ponovno uspjeli uspostaviti kontinuitet s prijeratnim razdobljem, bez obzira na promijenjene društvene i političke okolnosti, uz reinterpetaciju ranijih motiva, kao i načina njihovih prikazivanja.²¹² U tome se prepoznaje i Pavić, koji je još krajem 1930-ih naznačio kojim će se temama baviti i nakon rata.²¹³

Osim prikaza rada i bavljenja socijalnom tematikom, neizostavni dio njegova korpusa čine portreti ljudi u narodnim nošnjama (sl. 32 i 33), koji pomalo podsjećaju na Frajtićevu stilsku poetiku. U portretnoj fotografiji nastavlja dokumentaristički pristupati te naglašava detalje, poput folklornih motiva ili onih koji obilježavaju osobu, ocrta specifične karakteristike portretiranih osoba. Fotografije su pretežito krupnog kadra, a portretirani su, baš kao što je to činio u prikazima značajnijih ličnosti od 1944. do 1985. godine, uvijek psihološki profilirani i zahvaćeni u njihovom izvornom ambijentu, u karakterističnom pokretu te tipičnom izrazu lica. Josip Depolo komentirao je kako se neki portreti poznatih osoba mogu činiti usiljenima i namještenima, „ali onaj tko bliže poznaje portretirane otkrit će da je upravo to jedna od njihovih osobina, bilo da se javlja u

²¹² Usp. Lovorka Magaš Bilandžić, »Desetletje pluralizmov«, 2019., str. 335.

²¹³ Isto, str. 327.

samoobrani ili kao karakteristična osobina njihove ličnosti“.²¹⁴ Isto se može reći i za portretirane Daruvarčane na sljedećim fotografijama (sl. 34–37).

32. Milan Pavić, *Žena u polju*, 1950-e

33. Milan Pavić, *Osmijeh*, 1949.

34. Milan Pavić, *Keramičar*, 1948.

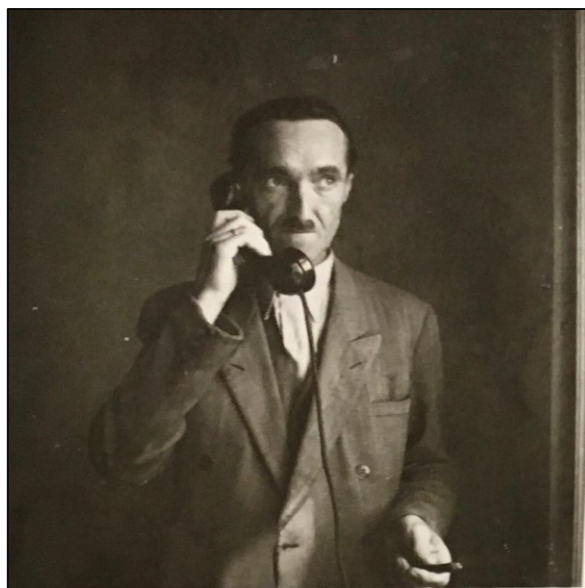

35. Milan Pavić, *Učitelj*, 1948.

²¹⁴ Josip Depolo, *Milan Pavić*, 1986., str. 180.

36. Milan Pavić, *Papirologija*, 1948.

37. Milan Pavić, *Poziv*, 1948.

Poput još jednog velikana hrvatske fotografije Toše Dabca, Pavić se okušao u gotovo svim žanrovima i stilskim izražajima, i u svima je bio gotovo jednako uspješan. Interesirao se i za studije pokreta, zahvaćanje dinamike tijela u kretanju, kroz sport (sl. 38), ples ili dječju igru „kao odraza sretnih životnih trenutaka“²¹⁵ (sl. 39–41).

38. Milan Pavić, *Skok*, 1952.

39. Milan Pavić, *Školsko dvorište*, 1948.

²¹⁵ Lovorka Magaš Bilandžić, »Desetletje pluralizmov«, 2019., str. 333. (Hrvatski tekst ustupila je Lovorka Magaš Bilandžić.)

40. Milan Pavić, *Znatiželjni pogledi djece*, 1948.

41. Milan Pavić, *Šetnja djece*, 1948.

Dio Pavićeva poslijeratnog opusa čine i pejzaži, panorame i prizori rodnoga grada. Većina fotografija tog žanra je reportažnog karaktera, no među njima se ističu i fotografije umjetničke kvalitete, u kojima motiv tretira po uzoru na estetiku 1930-ih kroz istančan odabir kadra, održavanjem zanimanja za fotografiju u pokretu (sl. 42), kao i geometričnost, linearnost, s naglašenim donjim rakursom snimanja, niskim horizontom i dramatičnim nebom (sl. 43).

42. Milan Pavić, *Pogled iz vlaka*, 1952.

43. Milan Pavić, *Pejzaž*, 1952.

Linearnost, monumentalnost i osjećaj za kadriranje vidljivi su i u snimkama i izboru motiva gradskog kupališta, jednog od glavnog simbola grada Daruvara (sl. 44 i 45).

44. Milan Pavić, *Centralno blatno kupalište*, 1950.

45. Milan Pavić, *Arkadija*, 1950.

Desnica je još u članku iz 1954. godine okarakterizirao Pavića kao poletnog, neumornog, brzog, snalažljivog i okretnog, te da kamerom vlada spretno i znalački.²¹⁶ Istaknuo je njegov osjećaj za širinu i detalj te da „ima *nosa* i talenta da na let i u momentu uhvati ono najbitnije, ono što mu se čini najznačajnijim, i ide dalje. Traži i nalazi, instinktom i talentom ono što je u situacijama i ljudima značajno i lijepo.“²¹⁷ Najveći značaj Pavićeva djelovanja vidi u njegovoj reporterskoj fotografiji jer „u reportaži ne donosi samo голу konstataciju činjenice, onako kako je osamljeno realizirana, nego je hvata onako kako se pokazuje u sredini u kojoj se događa, ulijeva joj svu onu unutrašnju snagu koju situacije u sebi drže.“²¹⁸ Na Desničina razmišljanja nastavlja se i Josip Depolo koji je u predgovoru kataloga posljednje Pavićeve izložbe održane u rodnom Daruvaru (sl. 46) zapisao kako on nije samo dokumentarist, već i „nadahnuti stvaralac koji je svoje suvremenike i događaje promatrao i bilježio visokom sviješću kroničara, rijetkom senzibilnošću da uspostavi kontakt između realizma i poezije. (...) Zahvaljujući ovoj svojoj privrženosti tzv. vanjskoj pojavnosti i istini koju je zastupao, on je mogao ispuniti misiju neposrednog i vjerodostojnog

²¹⁶ Stojan Desnica, »Milan Pavić«, 1954., str. 10.

²¹⁷ Isto.

²¹⁸ Isto, str. 20.

svjedoka svog vremena.“²¹⁹ U istome je katalogu Jure Kaštelan istaknuo kako Pavićeve slike nisu samo prizori života, „nego i otkriće nevidljive ljepote i skrivenih sadržaja u vidljivom svijetu.“²²⁰ Naglasio je da je to osobina velikih i rijetkih umjetnika, da snima ono što nitko ne snima i što drugi ne vide, stvarajući samostalni svijet.²²¹ Zbog svega navedenog, ne čudi što je Pavić još 1950-ih kao jedini fotograf iz bivše Jugoslavije stavljen na „svjetsku rang listu 'gornjih osamdeset'“ izlagača foto-umjetnika,²²² a i danas je poticaj i uzor mladim i starim fotografima, posebno u Daruvaru gdje mu je Foto Film klub posthumno posvetio galeriju u svojim prostorijama.

**46. Fotografija izložbenog materijala s Pavićeve posljednje izložbe fotografija:
*Milan Pavić, izložba fotografija: Retrospektiva 1935.–1985., Daruvar, 1986.***

²¹⁹ Josip Depolo, »Predgovor«, u: *Milan Pavić, izložba fotografija: Retrospektiva 1935.–1985.*, katalog izložbe (Daruvar, Dom omladine, 22. 4.–5. 5. 1986.), (ur.) Organizacioni odbor XXIII. „Daruvarskih susreta“, Daruvar: Štamparija „O. Prica“, 1986., bez paginacije.

²²⁰ Jure, Kaštelan, »Esej o Milanu Paviću«, u: *Milan Pavić, izložba fotografija: Retrospektiva 1935.–1985.*, katalog izložbe (Daruvar, Dom omladine, 22. 4.–5. 5. 1986.), (ur.) Organizacioni odbor XXIII. „Daruvarskih susreta“, Daruvar: Štamparija „O. Prica“, 1986., bez paginacije.

²²¹ Isto.

²²² Stojan Desnica, »Milan Pavić«, 1954., str. 10.

4.5.2. Vlado Daněk

Ime Vlade Daněka nije prepoznato u hrvatskoj fotografiji i ne može ga se pronaći istaknutog u enciklopedijskim izdanjima i monografijama, no njegova petnaestogodišnja funkcija predsjednika Fotokluba Daruvar i angažman nisu neznčajni.

Daněk je rođen 1923. godine u selu Dežanovac, u blizini Daruvara. Rano je razvio zanimanje za fotografiju pa je bilo prirodno da se pri povratku iz Čehoslovačke 1948. godine učlanio u daruvarski Fotoklub, a djelovao je i kao kazališni amater u Češkoj besedi.²²³ U to su vrijeme uz njega u Klubu najaktivniji bili Zvonko Lavička, Drago Biželj, Darko Eisenbacher, Miroslav Gjurin i Slavko Hat.²²⁴ Uz njih je razvijao i brusio talent, osmišljavao radionice i tečajeve kojima bi privukli nove zaljubljenike u umjetničku fotografiju, unatoč težim počecima nakon Drugoga svjetskog rata.

Entuzijazam i aktivno djelovanje urodili su plodom – pod njegovim vodstvom Fotoklub je organizirao tečajeve, izložbe, od kojih čak tri međunarodnog karaktera te samostalnu izložbu fotografija Milana Pavića. Fotoklub je postao dio Narodne tehnike, „radio je odlično i imao visok rejting u Fotosavezu Hrvatske“,²²⁵ pa ne čudi što je nekoliko godina kasnije Daněk nagrađen srebrnom plaketom „Boris Kidrič“. Njegov intenzivan angažman trajao je od 1950-ih do 1970-ih.²²⁶

Iako nije naglašavao svoje političko djelovanje, nije se libio iskoristiti svoj položaj kako bi pomogao radu Kluba. Mato Pejić zabilježio je u knjizi *Začarani svjetlopisom* dio razgovora sa svojim puncem Daněkom koji se prisjetio kako je političkim utjecajem „spasio“ prvu poslijeratnu klupsku izložbu od zatvaranja zbog nedozvoljenoga ženskog akta. Zabilježio je i druge sitne prepričane zgode koje je tadašnja uprava proživjela, često prepuštena snalažljivosti i domišljatosti u zadobivanju sredstava za nastavak djelovanja.²²⁷

Osim doprinosa u razvoju amaterske fotografije u Daruvaru, Daněk je od 1950. godine djelovao kao profesionalni fotoreporter već spomenutoga češkog tjednika *Jednota*. U tjedniku je objavio svoje prve autorske fotografije koje je izrađivao u vlastitom laboratoriju.²²⁸ Autor je i prvih reportaža o poslijeratnom životu češke manjine u Daruvaru i šire, a u njima je otkrivao i

²²³ M. Selicharová, »Když tě vyhodí dveřmi vrát' se oknem«, u: *Jednota* 21, Daruvar, 31. svibnja 2003., str. 5.

²²⁴ Usp. Mato Pejić, *Začarani svjetlopisom*, 2010., str. 59.

²²⁵ Isto.

²²⁶ Usp. LL, »Vzpomínky, jež znamenají život...«, u: *Jednota* 21, Daruvar, 27. svibnja 1978., str. 10.

²²⁷ Mato Pejić, *Začarani svjetlopisom*, 2010., str. 59–60.

²²⁸ ODLAZAK LEGENDE Preminuo Vladimir Daněk, najstariji član Hrvatskog novinarskog društva, <https://bjelovar.live/preminuo-vladimir-danek-najstariji-clan-hrvatskog-novinarskog-drustva/> (pregledano 28. kolovoza 2021.)

„zaboravljena sela, sunarodnjake i udruge, kako u Slavoniji, tako i u udaljenijim krajevima u Banatu i drugdje“.²²⁹ Stečena znanja i iskustva rado je prenosio na nove naraštaje fotoreportera, a od 1967. godine postao je i jedan od urednika *Jednote*.²³⁰

Iako je izlagao s Fotoklubom Daruvar, većinu priznanja dobio je za svoj doprinos kao promicatelj fotografije, u širenju tehničke kulture. Prvu samostalnu izložbu priredio je tek 2003. godine povodom osamdesetog rođendana, nakon gotovo tri desetljeća „umirovljenja“ od fotografije.²³¹ Ta je izložba ostala zapamćena jer nije sadržavala samo njegove fotografije, već i zbirku crteža, slika i skulptura koje je vješto povezivao s prirodom nad kojom se nadahnjivao u radovima. Pri otvaranju izložbe, profesor likovne kulture Dalibor Klubičko istaknuo je kako „povezujući sva tri raznovrsna i raznorodna umjetnička izričaja, likovni, skulptorski i fotografski, [Daněk] unatoč tomu što je u svemu bio samouk s pravom nosi epitet pravog pravcatog, punokrvnog i rasnog umjetnika.“²³² Profesor Klubičko živopisno je dočarao Daněkovu radove, „jednako kad hladnim okom kamere bilježi rodni grad kakvog više ne pamtimo, gušću svađu ili procvali kaktus, i kad u korijenu ili žili drveta prepozna djelo koje je priroda započela i odluči ga završiti. Pa pred očima zapanjenog gledatelja bljesne kakav zastrašujući lik, koji priziva u sjećanje srednjovjekovni gotički pučki fantastični bestijarij.“²³³

Iako je Daněk bio izrazito svestran te ga Daruvarčani pamte kao „čovjeka sa sto jednim hobiem“,²³⁴ malo je njegovog opusa ostalo dostupno i/ili sačuvano. Među fotografijama najčešći su motivi prirode, vedute gradova i detalji gradskog života, a kao fotoreporter pratio je razne važne događaje u gradu Daruvaru i šire – posjete političara, radne akcije, priredbe, nogometne utakmice, gradnju ili otvaranje objekata, izložbe te njihova gostovanja. Značajne su i njegove fotografije prikaza života i rada češke nacionalne manjine po kojima se može pratiti bogata tradicija koja se nastavila u Daruvaru, a posebne su one u kojima se zanimao za pokret (sl. 47). Danas ih se još može pronaći zahvaljujući objavama u *Jednoti*, ali i predanom radu njegova zeta Mate Pejića da očuva uspomenu na stvaralački rad svoga punca.

²²⁹ Isto.

²³⁰ A. Kukučka, »Náš portrét: Vladimír Daněk«, u: *Jednota* 5, Daruvar, 26. siječnja 1974., str. 11.

²³¹ Odlaskom u mirovinu posvetio se likovnom stvaralaštvu i pisanju pa iste godine objavljuje i zbirku kratkih priča na češkom jeziku *V lese a u vody*. Izvor: *ODLAZAK LEGENDE Preminuo Vladimír Daněk, najstariji član Hrvatskog novinarskog društva*, <https://bjelovar.live/preminuo-vladimir-danek-najstariji-clan-hrvatskog-novinarskog-drustva/> (pregledano 28. kolovoza 2021.)

²³² M. Selicharová, »To je můj svět«, u: *Jednota* 36, Daruvar, 20. rujna 2003., str. 2.

²³³ Isto.

²³⁴ A. Kukučka, »Náš portrét«, 1974., str. 11.

47. Vlado Daněk, *Češke žetvene svečanosti*, 1950-ih

Većina je Daněkovih fotografija dokumentarnog karaktera, kako događaji ili mjesta ne bi pali u zaborav. Brojne su nastale po zadatku kojega je dobio kao fotoreporter, poput snimaka izgradnji cesta u kojoj reporterski zahvaća radnike u poslu, ne obraćajući pritom pažnju na postizanje umjetničkog dojma fotografije. Ipak, među njegovim fotografijama mogu se pronaći i one s umjetničkom crtom te prepoznati istovremeno slijeđenje obje struje bavljenja fotografijom koje su se pojavile 1930-ih. Pomalo idilično i lagodno prikazuje berbu u vinogradu (sl. 48), birajući niži rakurs snimanja, a rezom fotografije više se usmjerava na portretirane osobe i njihov psihološki profil, nego na sam fizički rad. Da naglasak nije na težini rada i bijedi seljačkog života kao što je to bila dominantna praksa 1930-ih, vidi se u kompoziciji fotografije u kojoj ne prevladava „dramatično“ nebo, kao i u odabiru osvjtljenja te jasnim konturama radnika.

48. Vlado Daněk, *Berba*, 1950-ih

Česte su i fotografije u kojima zahvaća socijalnu tematiku i ne zadržava se na pukom prikazu rada, već prenosi dublju poruku. Iako nisu sve fotografije visoke umjetničke kvalitete, motive je uspio dokumentarno približiti gledatelju, prenijeti atmosferu, osjećaje iza fotografije, primjerice, strah i nemoć vatrogasaca u borbi s poplavom (sl. 49) ili težinu fizičkog rada pri ulovu ribe (sl. 50), temu kojoj se često vraćao. Česti su i njegovi prikazi težačkog života seljaka, kojima je pristupao poput pravog fotoreportera.

Ljubo Vidmajer naglasio je kako uspješni fotoreporter „treba pored savršenog poznavanja fotografskih postupaka imati dar žurnalističkog opažanja, snalaženja u svim mogućim i nemogućim situacijama brzo i bez oklijevanja tako, da će na emulziji ostati karakteristična nota snimljenoga događaja“.²³⁵ Daněk je uspijevaio prenositi zahvaćeni trenutak, stavljajući se u ulogu neprimjetnog promatrača zbog čega su kadrovi često snimani iz desnog kuta (sl. 51 i 52).

49. Vlado Daněk, *Poplava*, 1957.

50. Vlado Daněk, *Izllov ribe u Končanici*, 1950-ih

²³⁵ Ljubo Vidmajer, »Reportaža«, u: *Foto revija* 3 (1934.), str. 45.

51. Vlado Daněk, *Ružičkova ulica*, 1950-ih

52. Vlado Daněk, *Ivanovo selo*, 1960-ih

U seoskim prikazima ističe ono što je na prvu prepoznatljivo – naglasak je na seljacima koji vode ovce ili svinje nepoploćenim stazama punim šljunka ili blata, dok su kuće i bilo kakav urbani život u daljini, gotovo u izmaglici. Težak seljački život naglašen je odabirom kompozicije, fokusom na određene detalje, odjeću, usporeni hod seljaka, slabo raslinje uokolo, ili pak granje koje se prevozi na kolima kroz Ivanovo selo te turobnost koja prevladava na većini takvih fotografija.

Moguće najveće njegovo ostvarenje socijalno angažirane fotografije s umjetničkom inklinacijom jest *Gradnja kina* (sl. 53). Njen prikaz sličan je Pavićevom *Radu* iz 1935. godine, iako je Daněkova fotografija nastala gotovo tri desetljeća kasnije. Unatoč tome što je, za razliku od Pavića, autor ponovno smješten u desni kut pa je kompozicija fotografije bitno drugačija, pristup snimanju iz donjeg rakursa, uz obuhvaćanje neba i kontrastnih oblaka, sličan je estetici međuratne fotografije. I na ovom je prikazu naglasak na dvojici radnika. Budući da su oni u sjeni, a time i njihova lica, gubi se njihova osobnost, a pojačava socijalna angažiranost. Izgrađene strukture koristi kako bi stvorio specifičnu kompoziciju i s donjom lijevom i gornjom desnom postigao uravnoteženost te dijagonalnu pokrenutost. Mali komadić fotografije koju zauzima nebo nasuprot masivnim strukturama te većom prisutnosti sjene nasuprot svjetla dodatno naglašava svu težinu fizičkoga rada.

53. Vlado Daněk, *Gradnja kina*, 1964.

Osim socijalno angažiranih kompozicija, Daněk se okušao i u drugim temama, a u potrazi za motivima putovao je i izvan granica države. Tu su posebno zanimljivi prizori gradova i način na koji tretira kompoziciju. U snimci *Graza* (sl. 54) ponovno se smješta u desni kut kako bi obuhvatio što veći kadar i naglasio bogatu arhitekturu građevina, a u tom je prizoru zahvatio i parkirani automobil, prometne znakove, brojne izloge i natpise, usputne prolaznike na pješačkom prijelazu ili dok šecu ulicom, zatim čovjeka koji u kaputu i sa šeširom na glavi prolazi biciklom i dr.

Ova fotografija, osim njenog naziva i tipične arhitekture, ni na koji način ne upućuje da se radi o *Grazu* pa se stječe dojam da je autor želio dočarati živost i užurbanost gradskog života – dodatno i kroz fotografiju u boji – kao i veću uglađenost, pogotovo ako se gradske prizore usporedi s prethodnim reproduciranim seoskim prikazima (sl. 51 i 52).

54. Vlado Daněk, *Graz*, 1970-ih

Najčešći motivi su iz Daruvara i njegove okolice. Nije bio sklon portretnoj fotografiji, no snimao je vedute grada, prizore iz svakodnevice, kao i trenutke koji su obilježili povijest. Jedna od takvih fotografija je i *Parna lokomotiva* (sl. 55), koja se na drugim mjestima u literaturi navodi i kao *Parnjača* ili *Pruga*.²³⁶ Ona je ujedno bila i posljednja parna lokomotiva koja je prošla kroz Daruvar, prema bilješkama Mate Pejića.²³⁷ Time ova fotografija dobiva i naglašenu povijesnu vrijednost. Zanimljivo je uočiti kako Daněk i ovdje zauzima položaj promatrača iz desnog kuta, kao da mu je to ujedno bio stil, vjerojatno preuzet iz fotoreporterskog rada, no i dalje pazeći na pravilnu kompoziciju slike. Može se uočiti njegovo poigravanje kontrastima. Većina fotografije „odiše“ bjelinom, snijeg prekriva zemlju i prugu, a čak je i drveće i grmlje uz prugu „izgubilo“ svoju boju jer je gotovo u potpunosti prekriveno snijegom, kao i krovovi kuća u pozadini. U tihom okružju kakav je mogla pružiti prikazana zimska idila, odjednom, tamna, crna i bučna lokomotiva probija spokojno ozračje. Ona „para“ tu bjelinu, kao što je i zvukom „proparala“ tišinu u trenutku snimanja, ostavljajući za sobom samo crno-bijeli, odnosno sivi, trag pare i dimnog oblaka.

²³⁶ Mato Pejić u knjizi *Začarani svjetlopisom* naziva ovu fotografiju *Parna lokomotiva* (str. 60) i *Parnjača* (str. 100), a na mrežnim stranicama *Daruvarskog portfolia* istoj slici dan je naziv *Pruga*.

²³⁷ Usp. Mato Pejić, *Začarani svjetlopisom*, 2010., str. 60.

**55. Vlado Daněk, *Parna lokomotiva*,
oko 1960.**

Daněk je smjelo prikazivao i pastoralne motive, lirske pejzaže, poetizirajući motive, a za fotografiju *Na brani* (sl. 56) dodijeljena mu je pohvala na *VII. izložbi umjetničke fotografije Slavonije* 1957. godine u Daruvaru.²³⁸ U njoj višeslojno gradi kompoziciju – u prvi plan smješta patke u jezeru, zatim drveće na obali uz jezero, livadu koja se prostire iza njih te nebo u pozadini. Na jednak način tretira kompoziciju u fotografiji *Pastoralni motiv* (sl. 57) – obitelj gusaka je u prvom planu, a livada, zatim ravnice i nebo su pravilno raspoređeni u stražnjem planu. Igrajući se svjetlom i sjenom jasno naznačuje bitno. Druge Daněkovе fotografije ove tematike mogu se pronaći u monografijama o planinarstvu i turizmu kotara Daruvara, no slabe su kvalitete.²³⁹

²³⁸ Prema: *VII. izložba umjetničke fotografije Slavonije*, katalog izložbe (Daruvar, 29. 11.–9. 12. 1957.), (ur.) članovi Foto kluba Daruvar, Daruvar: Savez foto i kino amatera Hrvatske, Foto klub Daruvar, 1957. Na istoj je izložbi Drago Biželj osvojio drugu nagradu i brončanu plaketu za fotografiju *Asvalteri*, a Fotoklub Daruvar dobio je pohvalu za najbolje zastupljeni klub.

²³⁹ Vidi u: Zlatko Jurenec, *Planinarstvo i turizam kotara Daruvara; Slavonske planine*, Daruvar: PD „Petrov vrh“ Daruvar – Turistički savez kotara Daruvar, 1958., str. 14.

56. Vlado Daněk, *Na brani*, 1950-ih

57. Vlado Daněk, *Pastoralni motiv*, 1950-ih

Daněk je i u običnome tražio detalje koji bi mogli biti „vrijedni“ fotografiranja, pa u *Pastrvama na Toplici* s kraja 1950-ih (sl. 58) ulov običnoga ribarskog poslijepodneva pretvara u motiv za fotografiju. Stavlja fokus na kompoziciju i simetriju, poigrava se svjetlom i sjenom, a ribičkim štapom napravljenim od bambusa stvara prirodni „okvira“ kadra.

58. Vlado Daněk, *Pastrve na Toplici*, krajem 1950-ih

Vlado Daněk umro je u dubokoj starosti 2019. godine, u 96. godini života, kao jedan od bitnih predstavnika daruvarskog Fotokluba, unatoč godinama neaktivnosti. Kao samouki fotograf postigao je zavidne uspjehe, ostvarujući se na polju izložbene aktivnosti, a još više kroz organizacijski rad. Ostvario se i kao umjetnik, pjesnik i novinar, kroz članstvo u Hrvatskom novinarskom društvu i kao jedan od osnivača nekadašnjeg aktiva novinara za Slavoniju, Baranju, Podravinu i Moslavinu. Za svoj je rad dobio mnoga priznanja i nagrade.²⁴⁰

4.5.3. Drago Biželj

Drago Biželj obilježio je najplodnije godine Fotokluba Daruvar kao izlagač i društveni radnik te dugogodišnji tajnik Kluba.

Rođen je 1925. godine u Velikoj Maslenjači,²⁴¹ a u Daruvar se doselio kao dječak. Nakon gimnazije završio je Domobransku akademiju, no to mu je, uz ratnu traumu s Bleiburga, uvelike otežalo život u poratnom Daruvaru jer dugo nije mogao dobiti posao.²⁴²

Osim ekonomije koja mu je bila struka, zanimao se i za fotografiju kojom se amaterski počeo baviti od 1951. godine kada je pristupio daruvarskom Fotoklubu. To početno zanimanje pretvorilo se u strast pa je vrijeme često provodio putujući u potrazi za motivima te unaprijeđujući svoj talent.²⁴³ S velikim entuzijazmom djelovao je u Fotoklubu, priređivao seminare za fotoamatere na kojima je i sam predavao, organizirao je više izložbi te ispitivao tehnički napredak fotografije kroz rad u Fotosavezu Hrvatske i aktivnostima Narodne tehnike Daruvara.²⁴⁴

Zbog dugogodišnjeg angažmana na mjestu tajnika Fotokluba s razlogom je nazvan jednim od pokretača i inicijatora razvoja fotografske djelatnosti u Daruvaru, a bio je i član Odbora samoupravne kontrole Fotosaveza Hrvatske od 1985. do 1990. godine.²⁴⁵ Za bogat doprinos u organizacijskom radu Fotokluba, kao i za unošenje svježine u hrvatsku fotografiju te vlastiti pristup i

²⁴⁰ Podaci prema: *ODLAZAK LEGENDE Preminuo Vladimir Daněk, najstariji član Hrvatskog novinarskog društva*, <https://bjelovar.live/preminuo-vladimir-danek-najstariji-clan-hrvatskog-novinarskog-drustva/> (pregledano 28. kolovoza 2021.)

²⁴¹ Iako se u svim izvorima navodi da je Drago Biželj rođen u Maloj Maslenjači, u krsnom listu, domovnici i svjedodžbama, navodi se da je rođen u Velikoj Maslenjači u kojoj je živio do preseljenja u Daruvar. Podaci preuzeti iz privatnog arhiva Drage Biželja, Daruvar (dalje: PA-DB).

²⁴² *Drago Biželj*, <https://daruvarski-portfolio.net/drago-bizelj-1925-1992/> (pregledano 15. svibnja 2021.)

²⁴³ Iz razgovora s gđom Marijom Biželj, suprugom Drage Biželja, u prosincu 2020.

²⁴⁴ Podaci prema: PA-DB.

²⁴⁵ Usp. Vladko Lozić, *Životopisi hrvatskih fotografa*, 2020., str. 29.

promišljanje tema koje je obrađivao, dodijeljene su mu brojne nagrade, diplome i priznanja od kojih su najvažnija: Srebrna i Zlatna plaketa „Boris Kidrič“ (1961. i 1973.), zaslužni član Fotokluba Daruvar (1964.), zaslužni član NTH (1971.), Fotoamater I. klase (1977.), zaslužni član Foto-saveza Jugoslavije (1982.), nagrada NTH (1984.).²⁴⁶ Međunarodna federacija za fotografsku umjetnost (FIAP) mu je 1979. godine dodijelila počasno zvanje EsFIAP za izniman organizacijski rad,²⁴⁷ a grad je kao izraz zahvalnosti i odavanja počasti jednu od ulica u Donjem Daruvaru posthumno nazvao njegovim imenom.

Izlagao je na oko osamdeset izložbi u četrdeset godina stvaralačkog rada.²⁴⁸ Zdenko Kuzmić, koji je redovito pratio rad i djelovanje daruvarskog Fotokluba, osvrće se u knjizi *Majstori hrvatske fotografije* i na fotografsko djelovanje Drage Biželja. Piše kako je fotografska publika dugi niz godina mogla uživati u fotografijama koje je stvarao i izlagao u brojnim gradovima širom svijeta, nadodavši kako je „u svom radu uvijek pridavao izvanrednu pozornost i važnost onomu što radi, obogaćujući svoja htijenja logičnim pogledom u svijet poznatog, ali ne i uvijek prepoznatog“.²⁴⁹

Posjećivanje brojnih izložbi i sudjelovanje na njima te izlaganje uz velike hrvatske i svjetske fotoamatere, kao i organiziranje izložbi u Daruvaru, zasigurno je utjecalo na Biželjevo stvaralaštvo. Inspiraciju je vjerojatno pronalazio i u brojnim domaćim, ali i stranim (francuskim, njemačkim i britanskim) časopisima o umjetničkoj fotografiji, čiji je bio dugogodišnji pretplatnik.²⁵⁰

Kuzmić je Biželja „smjestio“ među autore koji su shvatili procese i pomake na tadašnjoj europskoj i svjetskoj fotografskoj sceni te se uspjeli u njih uklopiti.²⁵¹ Struka je prepoznala njegov značaj pa je, između ostaloga, uvršten u veliki projekt *Zbirke hrvatske fotografije* Fotokluba Zagreb, koji je pokrenuo tajnik Kluba Vladko Lozić, a spominje ga se i u drugim zbirkama i pregledima hrvatske fotografije, kao što su *Majstori hrvatske fotografije* Zdenka Kuzmića i Vladka Lozića, *Hrvatski fotoamaterski pokret (prilozi za povjesnicu)* i *Životopisi hrvatskih fotografa* Vladka Lozića.

Biželj je snimao pejzaže, daruvarsku periferiju, panorame grada i njegovu jezgru, a velik dio opusa čine i portreti. Neumorno je istraživao i širio spoznaje o mediju – okušao se u fotografiji u boji, dvostrukim ekspozicijama, a bio je vješt i u izradi dijapozitiva, za koje je dobio više nagrada.

²⁴⁶ Prema: PA-DB.

²⁴⁷ Isto.

²⁴⁸ Usp. Zdenko Kuzmić, Vladko Lozić, *Majstori hrvatske fotografije*, 2005., str. 249.

²⁴⁹ Zdenko Kuzmić, »Priče iz tamne komore«, 2005., str. 18.

²⁵⁰ U privatnom arhivu Drage Biželja nalazi se velik broj domaćih i inozemnih časopisa posvećenih fotografskom mediju. Više o značaju časopisa i izložaba u širenju znanja i utjecaja na fotoamatere vidi u: Lovorka Magaš Bilandžić, »Desetletje pluralizmov«, 2019., str. 357.

²⁵¹ Usp. Zdenko Kuzmić, »Priče iz tamne komore«, 2005., str. 19.

Iako je kamerom uvijekovječio brojne susrete i događaje te iza sebe ostavio vrijedne povijesne „dokumente“, u većini njegovih fotografija prevladava umjetnički karakter.

U njegovim se pejzažima često javlja idilični karakter, pomalo sanjalački ugođaj ili prizvuk nostalgije. Posebnu pažnju uvijek je posvećivao kadriranju, jasnoći izraza, fokusu na detalj, koloriranju te zanimanju za svjetlost i sjenu. U *Pejzažu kod Končanice* (sl. 59) ne prikazuje samo okolicu Končanice, njene ravnice, već i onodobni život, seljački rad i trud oko stvaranja, jednostavnost življenja, ali i njegove napore. Smeđim tonom fotografije postignut je snen, nostalgičan ugođaj.

59. Drago Biželj, *Pejzaž kod Končanice*, 1959.

Inspiraciju je često pronalazio u vinogradima (sl. 60) ili obližnjim šumama (sl. 61 i 62) u kojima je vrijeme provodio tražeći pravi kadar bez obzira na godišnja doba, a radoznalo je istraživao i mogućnosti zahvaćanja protjecanja vode (sl. 63), naglašavajući kontraste.

60. Drago Biželj, *Daruvarski vinogradi*, 1965.

61. Drago Biželj, *Šuma*, 1967.

62. Drago Biželj, *Pogled s Vranjevine*, 1960.

63. Drago Biželj, *U bespuću*, 1960-ih

Kuzmić se u svome tekstu dotaknuo Biželjeva stvaralaštva, istaknuvši kako je „[Biželj] shvatio svu množinu oblika koji ga okružuju i otkrivanjem ih pretvorio u događaj.“²⁵² Osvrnuvši se na sanjalačku atmosferu koja se prepoznaje u nekim njegovim djelima, Kuzmić opaža i „originalni napor autora koji svim tim oblicima i događajima udahnuje svoju stvarnost“,²⁵³ pogotovo kroz domišljate naslove fotografija (sl. 64).

64. Drago Biželj, *U samoći*, 1960-ih

Njegove fotografije zbog toga se ne doimaju kao „proizvod slučaja, nego jasne svijesti i volje autora (...) tek njegovim okom i znanjem obrađene u likovne poruke doista trajnih vrijednosti.“²⁵⁴

O tome je pisala i Mira Boroš, daruvarska likovna pedagoginja, naglasivši kako je Biželj kao ljubitelj prirodnih ljepota, težio njihovom očuvanju, kao i održavanju ruševina i starih građevina u kojima je vidio posebnu draž i privlačnost.²⁵⁵ Njegove fotografije uspjele su zadržati interes za taj

²⁵² Zdenko Kuzmić, *Sanjalački ugođaj*. Mrežna stranica *Matica hrvatska – Vijenac* (studen 2002.), <https://www.matica.hr/vijenac/227/Sanjala%C4%8Dki%20ugo%C4%91aj/> (pregledano 15. svibnja 2021.)

²⁵³ Isto.

²⁵⁴ Isto.

²⁵⁵ Usp. Mira Boroš, »Drago Biželj«, u: *Daruvarske Aquae Balissae* 3 (2002.), str. 27.

drevni čar pojedinih mjesta, zabilježiti ljepotu grada i okolice pa ne čudi što danas krase mnoge daruvarske domove, kulturne ustanove i gradske kafiće, a često su obogaćivale i naslovnice češkog tjednika *Jednote*, poput, primjerice, fotografije *U perivoju* (sl. 65).²⁵⁶ Zanimljiva je perspektiva koju odabire pri snimanju, a prisutan je snažan osjećaj za detalj kroz geometričnost motiva, njihovu zamrznutost u pokretu, kontraste, itd.

65. Drago Biželj, *U perivoju*, 1960-ih

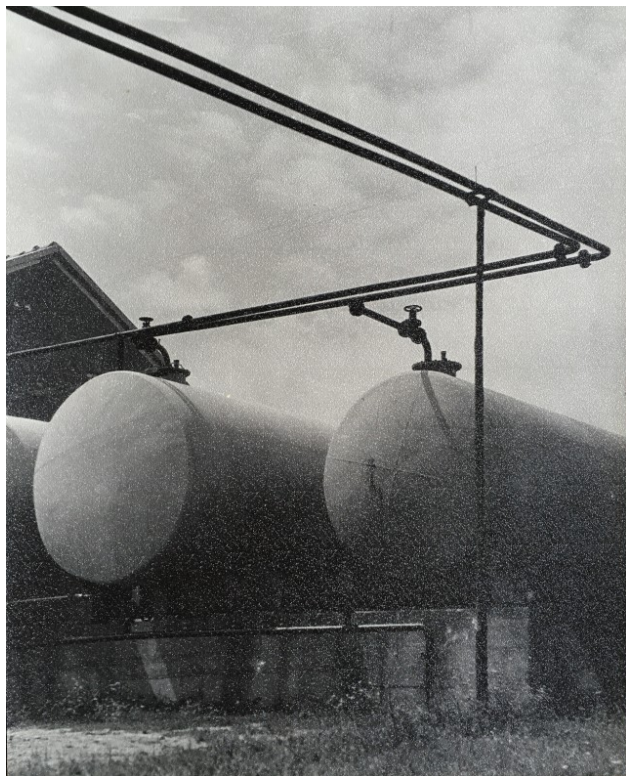
²⁵⁶ Vidi naslovnice *Jednote* u razdoblju od 1963. do 1972. godine.

S pejzažnim prikazima najčešće je nastupao na izložbama, dajući im uvijek dublji karakter, pomalo poetski, vidljiv već i u samom nazivu fotografije *Starost* (sl. 66).

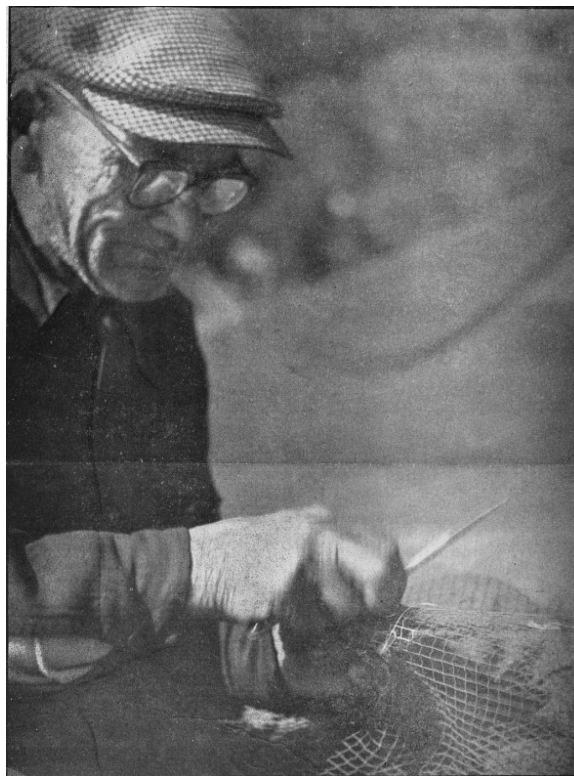

66. Drago Biželj, *Starost*, oko 1950-ih

Nesumnjiv utjecaj na njegovo stvaralaštvo imao je i Milan Pavić, njegov „foto-prijatelj“. U vrijeme Biželjeva početka bavljenja fotografijom u daruvarskom Fotoklubu, Pavić je već stvarao pri Fotoklubu Zagreb. To nije spriječilo njihova druženja i zajedničke foto-izlete, kao ni izmjenjivanje fotografskih iskustava. Vidljivo je to u Biželjevim fotografijama koje reinterpetiraju ideje 1930-ih, poput fotografija industrijskih postrojenja (sl. 67) ili dodirivanja socijalne tematike kroz prikaze radnika (sl. 68 i 69). Zanimljiva je i fotografija koja evocira Pavićevu *Žednu zemlju* (sl. 70). Za fotografiju *Asvalteri* (sl. 69) osvojio je drugu brončanu nagradu na *VII. izložbi umjetničke fotografije Slavonije* 1957. godine. Tom fotografijom na istančaniји se način približio tematici teškoga ljudskog rada kakav se problematizirao 1930-ih kroz specifičan kadar i gradnju atmosfere kroz tretman svjetlosti i sjene.

67. Drago Biželj, *Zarobljena energija*, oko 1957.

68. Drago Biželj, *Ribič*, oko 1963.

69. Drago Biželj, *Asvalteri*, 1950-ih

70. Drago Biželj, *Raspucala zemlja*,²⁵⁷ 1960-ih

Biželj je često snimao i arhitekturu i arhitektonske detalje (sl. 71–75). Kroz te je fotografije propitivao materiju, nastojeći pronaći njeno „drugo značenje“, pronaći sličnosti i ono što je isto u zakonitostima mikro i makro svijeta.²⁵⁸ U njima je naglasak na materiji i detaljima izloženih objekata. Tražio je i tretirao apstraktnu formu i strukturu, stavljajući fokus na kompozicijski sklad ili simetriju.

Izdvajajući detalje iz njihova prirodnog konteksta pridao im je novo značenje. Time je gradeći novi motiv dao fotografijama često i drugačiji, prikladan naziv, poput primjera fotografije *Latice* (sl. 71), kojom je zahvatio jedan dio spomenika Bogdana Bogdanovića u Jasenovcu (*Spomen žrtvama fašističkog terora*, 1959.–1964.).

²⁵⁷ Fotografija je imenovana za potrebe diplomskog rada.

²⁵⁸ Usp. Josip Depolo, [Predgovor], u: *Milan Pavić*, monografija, Beograd: Salon fotografije, 1983., bez paginacije.

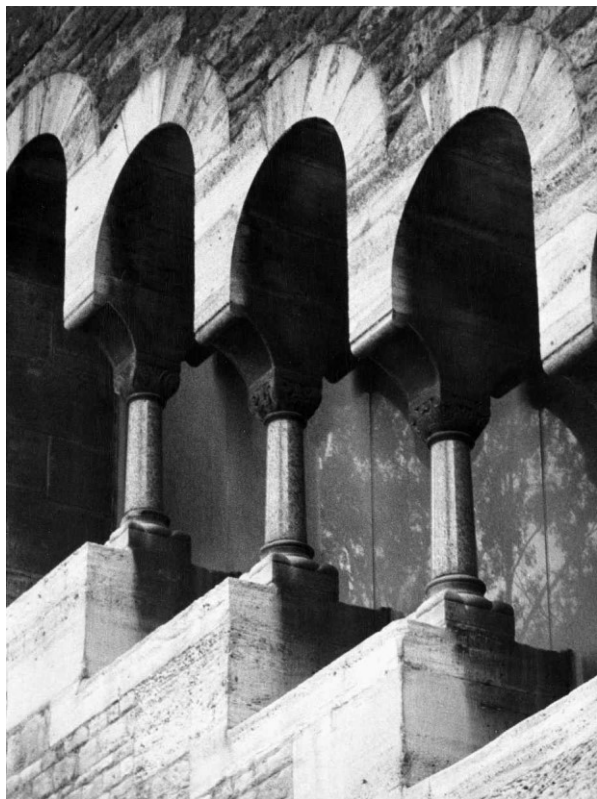
71. Drago Biželj, *Latice*, oko 1960.

72. Drago Biželj, *Kompozicija II*, oko 1960.

73. Drago Biželj, *Čelične kompozicije*, 1960-ih

74. Drago Biželj, *Kolonada*, 1974.

75. Drago Biželj, *Detalj I*, 1975.

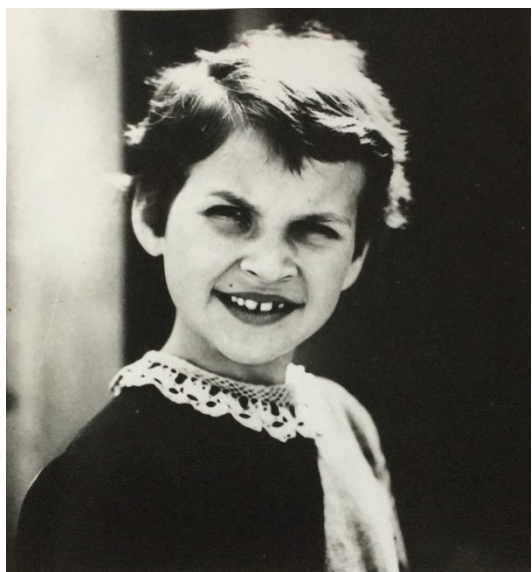
Značajan dio Biželjeva opusa čini portretna fotografija, pretežito djece (sl. 76–78). Zanimljivo je uočiti kako pri portretiranju djece, Biželj poseže za krupnim kadrom, pretežno donjim rakursom, a fokus je na licu djeteta i njegovoj ekspresiji ili značajnoj karakteristici. Portretirana djeca su uglavnom smještena ispred neutralne pozadine, a Biželj načinom osvjetljenja nastoji doprinijeti neposrednosti i spontanosti, zahvaćajući emociju. Rjeđi su grupni portreti djece, ali i tu je naglašena neposrednost, sloboda, prirodnost osoba (sl. 79). Iako najveći broj čine dječji portreti, mogu se pronaći i portreti osoba starije životne dobi (sl. 80–82), no oni su vrlo rijetki. U njima bilježi autentične ambijente i odnose u kojima se portretirane osobe nalaze, njihovu svakodnevicu.

76. Drago Biželj, *Davorka*, 1960.

77. Drago Biželj, *Radost*, 1962.

78. Drago Biželj, *Pogled*, 1966.

79. Drago Biželj, *Djevojčice*, 1960-ih

80. Drago Biželj, *Portret I*, 1956.

81. Drago Biželj, *Stare priče*, 1960-ih

82. Drago Biželj, *Portret III*, 1960-ih

Zdenko Kuzmić istaknuo je kako je na mnogo Biželjevih fotografija prisutan autorov stav da „vrijeme istraživanja u fotografiji nikada ne prestaje“.²⁵⁹ Vidljivo je to u fotografijama u kojima istražuje pokret, bilo kroz sport ili ples. Tim su se temama još od međuratnog perioda bavili brojni profesionalni fotografi, doduše, snimajući plesače u karakterističnim i/ili namještenim pozama, a za iste su se jednako zanimali i Tošo Dabac te Đuro Janeković.²⁶⁰ Biželj se jednako zanima za fiksaciju pokreta u fotografijama poput *Kritičnog trenutka* (sl. 83) ili *Plesa* (sl. 84).

83. Drago Biželj, *Kritični trenutak*, 1955.

84. Drago Biželj, *Ples*, 1970-ih

²⁵⁹ Zdenko Kuzmić, *Sanjalački ugođaj*. Mrežna stranica *Matica hrvatska – Vijenac* (studen 2002.), <https://www.matica.hr/vijenac/227/Sanjala%C4%8Dki%20ugo%C4%91aj/> (pregledano 15. svibnja 2021.)

²⁶⁰ Usp. Lovorka Magaš Bilandžić, »Desetletje pluralizmov«, 2019., str. 333.

Želju za istraživanjem mogućnosti medija ostvario je i u fotomontaži *Samotnik* iz 1956. godine (sl. 85). Sastavio je izreske od dvije različite fotografije u novu sliku, fotografirajući je tako da se doima jednom fotografijom. Zanimljiv je odabir kontrastnih motiva, čovjeka i male kolibe na vrhu, nasuprot bjelini snijega i papira na kojem je snimano.

85. Drago Biželj, *Samotnik*, 1956.

Biželjev znatiželjni duh, vrijedno istraživanje fotografskog medija, a još više detaljno proučavanje i sakupljanje arhivskih podataka o Daruvaru doveli su ga do njegova daleko najvećeg ostvarenja, izložbe *Nepoznati Daruvar*. Ona je održana 1985. godine u Domu omladine u Daruvaru (sl. 86). Na njoj je autor prikupio, fotografirao te predstavio 36 reprodukcija crteža, razglednica, slika, gravura, fotografija i arhivskih snimaka nekadašnjeg izgleda grada Daruvara, od njegova

osnutka pa sve do Prvoga svjetskog rata, podijelivši ih na tri cjeline.²⁶¹ Profesor Josip Matušek, koji se posebno zanimao za daruvarsku povijest, u predgovoru kataloga istaknuo je kako je Biželj „u taj svoj rad uložio zanos vrijednog istraživača prošlosti Daruvara, smisao za odabiranje svega što je vrijedno i umjetnički interesantno i dugotrajni rad na proučavanju i istraživanju arhivske građe“.²⁶²

86. Otvorenje izložbe *Nepoznati Daruvar* Drage Biželja u Daruvaru, 1985.

Izložba je bila koncipirana u tri cjeline, posvećene dvorcu s okolicom kojega je gradio grof Antun Janković, kupališnim objektima te razvijanju jezgre grada. Ona je uvelike pomogla boljem razumijevanju prošlosti grada, njegovim zaboravljenim i nikada detaljno istraživanim vremenima jer je Biželj objedinio svu dostupnu arhivsku građu, koju je duži period prikupljao, potom fotografirao, razvio u istoj tehnici i formatu te predstavio kroz izložbu.

Pri otvaranju izložbe Josip Matušek je istaknuo kako je autor istraživanju posvetio dugi niz godina, ne žaleći „ni truda, ni vremena, a ni materijalnih troškova da okom svoje foto-kamere

²⁶¹ P., »Izlet u prošlost. Izložba fotografija 'Nepoznati Daruvar'«, u: *Daruvarski list*, Daruvar, 8. studenog 1985., str. 7.

²⁶² Prof. Josip Matušek, »Nepoznati Daruvar«, u: *Izložba fotografija „Nepoznati Daruvar“*, katalog izložbe (Zagreb, Muzej grada Zagreba, 3.–15. 6. 1986.), (ur.) Danko Šorak, Daruvar: Fotoklub Daruvar, 1986., bez paginacije.

zabilježi ono što je mnogima ostalo sakriveno“.²⁶³ Posjetitelji su mogli pratiti povijest grada – stare dokumente, poput povelje kojom je 1837. godine Daruvar dobio status trgovišta, zatim portrete grofova Janković, a posebno su se istaknule razglednice ili snimke dvorca, gradskih kupki i jezgre grada, no iz različitih vremena u povijesti. Takvo paralelno praćenje razvitka grada izuzetno se svidjelo posjetiocima pa ne čudi činjenica da je izložba iduće godine u lipnju ugošćena u Zagrebu.

Matušek je istaknuo i autorov „osebujan i umjetnički nadahnut način“²⁶⁴ te ljubav pri obradi odabrane građe u tehnici sepije, čime je postignut izgled patine prošlih vremena.²⁶⁵ Vesna Kusin u svome je osvrtu na izložbu zapisala kako takav ujednačeni format smeđe toniranih reprodukcija „donekle idealizira taj ponuđeni pogled na dosad nepoznati Daruvar“, budeći u gledateljima nostalgiju.²⁶⁶

Da njegova izložba nema samo dokumentarističku, već i umjetničku vrijednost, zapazila je i Branka Hlevnjak u svome osvrtu na izložbu 1986. godine, kada je prenesena u Muzej grada Zagreba. Ona smatra kako se neke fotografije Biželjeve izložbe doživljavaju kao samostalne vrijednosti, ne ubraja ih u povijesni ili dokumentarni kontekst, već im promatra „vrijednost sekvence jedne nikad sasvim sagledive slike“,²⁶⁷ ističući pritom ljepotu i vrijednost izložbe.²⁶⁸

O uspješnosti ove izložbe izvještavale su i druge tadašnje novine i mediji, jednako u Daruvaru, kao i u Zagrebu,²⁶⁹ a izložba je ujedno otvorila vrata za ponovnu suradnju između dva grada. Pisalo se o zavidnoj vještini i umijeću autora zbog obrade raznorodnog materijala,²⁷⁰ o ugodnom dojmu koji je ostavila izložba kroz „susret s prošlim vjekovima koji nam postaju dragi i bliski“,²⁷¹ a naglašena je i ljubav koju je autor iskazao za fotografije koje je izložio, kao i za grad u kojem živi.²⁷² U njemu je živio i stvarao sve do smrti 1992. godine, ostavivši iza sebe veliku baštinu za jedan gradić poput Daruvara.

²⁶³ PA-DB, Zapis govora Josipa Matušeka pri otvaranju izložbe u Daruvaru, 31. listopada 1985., str. 2.

²⁶⁴ Isto.

²⁶⁵ Isto.

²⁶⁶ Vesna Kusin, »Patina prošlosti«, u: *Vjesnik*, Zagreb, 30. lipnja 1986., str. 13.

²⁶⁷ Branka Hlevnjak, »Nepoznati Daruvar«, u: *Oko* 3, 17. srpnja 1986., str. 22.

²⁶⁸ Isto.

²⁶⁹ Mato Pejić u svojoj knjizi *Začarani svjetlopisom* (2010., str. 65) navodi: »O izložbi je pisao dvotjednik za kulturu *Oko*, *Večernji list* je *Nepoznatom Daruvaru* posvetio svoju duplericu, a izvijestila je i televizija u Kronici Bjelovara i Varaždina.«

²⁷⁰ Usp. P. M., »Nepoznati Daruvar. U Muzeju grada Zagreba otvorena dokumentarna izložba o starom Daruvaru«, u: *Večernji list*, 13. lipnja 1986., str. 6.

²⁷¹ Nino Pavić, »Nepoznati Daruvar' Drage Biželja«, u: *Narodna tehnika Hrvatske* 78 (1986.), str. 86.

²⁷² Isto.

4.5.4. Miroslav Gjurin

Miroslav Gjurin bio je jedan od najdugovječnijih članova Fotokluba Daruvar. Rodio se 1919. godine u Sarajevu, a 1947. godine preselio u Daruvar, u kojemu je sve do mirovine radio kao nastavnik tjelesnog i tehničkog odgoja u osnovnoj školi. Iste godine priključio se radu Fotokluba.²⁷³ Zasigurno bitan doprinos Fotoklubu dao je svojim vođenjem fotografske sekcije u školi sve do 1984. godine, kada je otišao u mirovinu. Fotografskim sekcijama postignuto je tada željeno omasovljenje te omogućeno razvijanje talenata brojnim mladim zaljubljenicima u fotografiju, kojima je Gjurin rado prenosio svoje znanje. Jedan od prvih među njima bio je Toni Hnojčik, koji se kasnije i profesionalno opredijelio za fotografiju, kao umjetnički fotograf te kao fotoreporter za Daruvar i šire područje.²⁷⁴

Osim velike ljubavi prema fotografiji, Gjurin je bio aktivan planinar, biciklist i općenito sportaš pa je, spojivši te dvije ljubavi, „ovjekovječio cijeli proces gradnje daruvarskog planinarskog doma, kao i sve prirodne ljepote u okolici Daruvara“.²⁷⁵ Nije se samo zaustavio na prizorima iz okolice Daruvara. Uz svoja dva aparata dobre kvalitete za ono doba (Roleicord i Altix) te kameru na mijeh sa smotanim filmom, bilježio je i brojne druge prizore s planinarskih ili biciklističkih tura, među kojima se ističe biciklistička turneja po Europi, sve do Pariza.²⁷⁶

Iako nije stvarao u međuraću kada je planinarska fotografija bila u jeku, „zamrznuti“ trenuci prirode, prizori ledom okovanog slapa ili snijegom pokrivenog Petrova vrha, pogled na skijaše koji se uspinju na planinu, planinare koji osvajaju vrhove i sl.,²⁷⁷ podsjećaju upravo na odlike planinarske fotografije, čija je uloga bila što bolje prezentirati ljepote prirode kako bi ih približili širim masama te ih zainteresirali za iste.²⁷⁸ Velik dio Gjurinova opusa čine takvi kadrovi inspirirani netaknutom i nepatvorenom prirodom, naglašavajući prirodne ljepote domovine (sl. 87). Stoga ne čudi što su planinari „Petrova vrha“ organizirali posthumnu izložbu njemu u čast.²⁷⁹

²⁷³ Podaci prema: Mato Pejić, *Začarani svjetlopisom*, 2010., str. 66.

²⁷⁴ Isto, str. 71.

²⁷⁵ Miroslav Gjurin, <https://daruvarski-portfolio.net/miroslav-gjurin-1919-2004/> (pregledano 15. svibnja 2021.)

²⁷⁶ Isto.

²⁷⁷ Velik dio Gjurinova opusa ove tematike nalazi se u knjizi Zlatka Jureneca, *Planinarstvo i turizam kotara Daruvara; Slavonske planine* (1958.), no fotografije su loše kvalitete.

²⁷⁸ Usp. Josip Poljak, »Planinarstvo i amater-fotografija«, u: *Fotografski vjesnik* II/1 (1927.), str. 1.

²⁷⁹ Gjurin je obišao gotovo sve planine u bivšoj državi, a kako planinarsko društvo u Daruvaru nije bilo aktivno, bio je jedan od osnivača Planinarskog društva „Petrov vrh“ 1951. godine. Kao član PD „Petrov vrh“ dobio je 1967. godine srebrni znak Hrvatskog planinarskog saveza, 1970. godine srebrni znak Planinarskog saveza Jugoslavije te 1988. godine zlatni znak Hrvatskog planinarskog saveza. Izvor: <https://info.hps.hr/Web/Priznanja/Priznanja%20PD%20Petrov%20vrh%20Daruvar.html> (pregledano 15. svibnja 2021.)

87. Miroslav Gjurin, *Vodopad na Vranjevini, zimi, 1950-ih*

Osim planinarskih fotografija kroz bilježenje ljepota prirode te fotografija razvitka i širenja grada koji mu je postao dom, Gjurin je nastojao umjetnički oblikovati dokumentarno. Iako katalozi ondašnjih izložbi svjedoče o umjetničkom vidu i uspjehu Gjurinove fotografije – za neke je od izloženih fotografija osvojio diplome i nagrade – gotovo nijedna izložena fotografija nije sačuvana. Prema danas dostupnim fotografijama, može se pratiti Gjurinov pristup snimanju, gotovo stilski određen. Zanimljivo je da se među fotografijama ne mogu pronaći portreti krupnog kadra, već u svim fotografijama, nevezano za tematiku, prevladava njegova neposrednost. Uvijek je udaljen, „neprimjetan“, postavljen više kao usputni promatrač. To je vidljivo, primjerice, u fotografiji s izleta na Vranjevinu (sl. 88). Autor je udaljen od djevojaka, nalazi se poviše njih, iza grana nekog stabla, kao da svojom pojavom nije želio narušiti trenutak odmora i razbibrige. Fotografija odiše mirom i stabilnošću zbog pravilne raspoređenosti ploha te sklada i kompozicijske preciznosti – prvi plan čine tri djevojke uz rub padine, u drugom se planu ispred djevojaka prostiru ravnice i vinogradi, nakon kojih se nazire neko selo ili gradić, a stražnji plan čini nebo prošarano oblacima. Gjurin zahvaća

jedan običan trenutak, a istovremeno, smještajući se iza grana, uvodi neku zagonetnost i ostavlja prostor za vlastitu interpretaciju gledanja.

88. Miroslav Gjurin, *Vranjevina*, 1950-ih

Na sličan način dokumentaristički prati izgradnju bazena u Daruvaru (sl. 89) ili dovršetak izgradnje planinarskog doma „Petrov vrh“ (sl. 90). Pri snimanju ovih fotografija, također je smješten neprimjetno, kao promatrač sa „sigurne udaljenosti“. Kukuruzi iz kojih „hvata“ snimku bazena te šuma iz koje obuhvaća pogled na planinarski dom, ulaze u kadar, iako ponovno nisu u fokusu, kao ni na slici 88.

89. Miroslav Gjurin, *Bazen*, 1952.

90. Miroslav Gjurin, *Planinarski dom „Petrov vrh“*, 1960-ih

Gjurin nije samo dokumentaristički pratio razvitak grada i snimao „lijepe kadrove“, već je kroz svoje fotografije propitivao različite teme. U fotografiji *Stogovi* (sl. 91) odabirom motiva stogova sijena, kao rezultata opsežnoga rada seljaka, indirektno upućuje na njihov težak život, iako seljaci nisu prisutni na fotografiji. Implicitna prisutnost seljaka, njihova rada i života dodatno je naglašena kontrastom tamnih stogova koji dominiraju u odnosu na svijetlu pozadinu, kao i kadriranjem.

91. Miroslav Gjurin, *Stogovi*, oko 1960.

Temu teškog rada radnika obradio je u nizu sačuvanih fotografija iz ljevaonice željeza u Dalitu iz 1949. godine (sl. 92–95). Snimao je radnike u tvorničkom ambijentu, u uprljanim radničkim odijelima, kako poziraju s alatima u rukama uz ono što su trudom izgradili, ili kako tek pripremaju kalupe, a rijetko se može pronaći i neki portret. Iz ovog niza nemaju sve fotografije umjetnički karakter.

92. Miroslav Gjurić, *Ljevaonica željeza*, 1949.

93. Miroslav Gjurić, *Proizvodnja dijelova*, 1949.

94. Miroslav Gjurić, *Radnici Dalita*, 1949.

95. Miroslav Gjurić, *Strojbravar*, 1949.

Na rjeđim fotografijama vidljivo je Gjurinovo zanimanje za motive grada i arhitekturu koja ga krasi, češće dokumentarnog karaktera (sl. 96).

96. Miroslav Gjurin, *Željezara*, 1950-ih

Iako se njegovo ime spominje u knjizi Vlatka Lozića *Hrvatski fotoamaterski pokret (prilozi za povjesnicu)* na par mjesta,²⁸⁰ a iz dostupnih kataloga može se pratiti njegova izlagačka aktivnost, fotografsko djelovanje Miroslava Gjurina nije obrađeno u kontekstu povijesti razvoja umjetničke fotografije u Hrvatskoj.

Svejedno, njegov značaj za daruvarsku fotografiju i sam grad itekako je važan, ponajviše zbog njegove prisutnosti u Klubu u vremenima krize, posebice nakon Domovinskog rata kada je dosljedno slijedio unutarnji poticaj da se obnovi Klub sve do njegove uspješne realizacije. Nekadašnja predsjednica Kluba i njegova učenica Marijana Kapetanović potvrdila je da je Miroslav Gjurin bio sinonim za Fotoklub Daruvar u tom periodu. Nakon što je preuzeo počasnu ulogu

²⁸⁰ Usp. Vladko Lozić, *Hrvatski fotoamaterski pokret*, 2017., str. 113, 278.

predsjednika, uspio je ponovno uspostaviti vezu s Hrvatskim fotosavezom, a time započeo i novu suradnju kroz rad s mladima uz kolegu Ivana Viraga.²⁸¹

Neumorno je radio sve do mirovine, a i tada je ostao blizak Klubu. Njegov angažman prelazio je granice Fotokluba, pa je Gjurinov utjecaj vidljiv i u djelovanju u planinarskim društvima i ferijalnom pokretu, čiji je nekoć bio član. Pomogao je i u osnivanju izviđačke skupine u Daruvaru, kao i u formiranju Planinarskog društva „Petrov vrh“.²⁸² Preminuo je 2004. godine, a još je iste godine držao govor na otvorenju godišnje izložbe fotografija članova Fotokluba.²⁸³

²⁸¹ Podaci prema razgovoru s gospođom Marijanom Kapetanović, iz srpnja 2021.

²⁸² Miroslav Gjurin, <https://daruvarski-portfolio.net/miroslav-gjurin-1919-2004/> (pregledano 15. svibnja 2021.)

²⁸³ Usp. Mato Pejić, *Začarani svjetlopisom*, 2010., str. 69.

5. Zaključak

Cilj istraživanja u ovome radu bio je prikazati djelovanje na području fotografije u Daruvaru, kako profesionalne, tako i amaterske. Željelo se proširiti dosadašnje vidove i spoznaje te produbiti ono već istraženo, uzimajući u obzir dostupne podatke od početaka i razvoja fotografije u Daruvaru sve do izdizanja Fotokluba Daruvar i njegovih najplodnijih godina. Također, uočena je potreba za objedinjavanjem podataka na jednom mjestu te za kvalitativnim pristupom i analizom umjetničke fotografije koja se ne odnosi samo na Milana Pavića, kojemu se često pristupalo kao glavnom sinonimu za daruvarsku fotografiju.

Veliku ulogu u gradskom i kulturnom životu imala su prirodna vrela Daruvara zbog kojih je grad postao glavno kupališno lječilište, ali i plodno središte za razvoj fotografije. Vrela su privukla Juliusa Hühna koji je zaslugama i posredstvom obitelji Janković napravio prvu daruvarsku litografiju s devet veduta grada, a privlačila su i brojne turiste te s njima i fotografe kojima je obrt cvjetao s kupališnom sezonom. Daruvar ni u jednom periodu nije bio bez fotografa, a posebno su se istaknuli fotografski atelijeri Viktora Klugea i Antonína Živote tridesetih godina prošlog stoljeća. Riječ je o profesionalnim fotografima koji su i dalje pod utjecajem piktorijalizma, ali su bili i most prema daruvarskim fotoamaterima i njihovoj umjetničkoj fotografiji. Prije svega, obučili su neke od njih u svojim atelijerima, a u prvim godinama novoosnovanog Fotokluba ustupali su im svoje prostorije za izradu fotografija.

Amateri su djelovali u sklopu Fotokluba kojega je osnovao Milan Pavić u svibnju 1937. godine s nekolicinom prijatelja. Nezasluženo malo pažnje posvećeno je Klubu koji je među prvima niknuo u malom gradu poput Daruvara, a okupljao u svojim prvim godinama preko pedeset članova²⁸⁴ i organizirao dvije izložbe godišnje. Daruvarski Fotoklub bitan je i kao jedan od osnivača Hrvatskog fotoamaterskog saveza. Entuzijazam njegovih članova zaslužan je za preživljavanje i smjelost u snalaženju u teškim situacijama kada zbog nerazumijevanja vlasti nisu imali prostorije, kao i za obnavljanje nakon obustave rada zbog ratova u dva navrata. Fotoklub Daruvar pokrenuo je i niz fotosekcija i fotokružoka, a radionicama i tečajevima svojedobno je obučio i fotografski „odgojio“ preko 500 ljudi. Imena daruvarskih fotoamatera mogla su se pronaći zapisana u katalozima domaćih i međunarodnih izložbi, a i oni sami su ih uspješno priređivali.

²⁸⁴ Imena svih članova, nažalost, nisu arhivirana i sačuvana. Popis članova koji su djelovali u Fotoklubu od osnutka do 1970-ih vidi u Prilogu.

Pregledom arhiva analizirani su pojedini prijelomni trenuci i godine djelovanja Fotokluba, koji bi se trebali još detaljnije istražiti. Valjalo bi istražiti zašto je dolazilo do masovne siječe fotoklubova i zašto nikome nije bilo u interesu da umjetnička fotografija i amateri, koji su za svoje radove dobivali (i svjetska) priznanja, ne prežive teške dane.

U radu je posebno poglavlje posvećeno pojedincima koji su samo iz ljubavi prema fotografiji ustrajali u obnovi i molili, kucali i tražili, baš kao što je Pavić na isti način u počecima tražio pretplatnike za časopis *Panoramu* kako bi osvojio svoju prvu kameru. Zbog limitiranosti opsegom rada i dostupnom građom daruvarskih fotoamatera, istraživanje je suženo na samo četiri protagonista koji su se izmjenjivali kao fotoamateri na vodećim pozicijama u Klubu od osnutka do njegovih najplodnijih godina. Pavić je zasigurno unio mnogo novina u hrvatsku fotografiju, ali i njegov predratni daruvarski opus donio je svježinu na ovim prostorima, posebno kroz fotografije koje odišu estetikom nove objektivnosti. Čak i nakon preseljenja u Zagreb, nastavio je obogaćivati Daruvar svojim dolascima, a proslavio ga je i organiziranjem svojih triju samostalnih izložbi. U radu je po prvi put obrađen i niz njegovih kasnijih fotografija nastalih u Daruvaru, dok je radio u Agenciji za fotodokumentaciju. Nakon Pavićeva odlaska iz Daruvara, kao predsjednik Fotokluba istaknuo se Vlado Daněk, o kojemu je u literaturi jako malo pisano. Iako je Klub zadužio više svojim organizacijskim vještinama, i u njegovim se fotografijama prepoznaju neke od odlika bliske poetici 1930-ih. Paralelno s njime djelovao je Drago Biželj, poznat jednako kao društveni radnik, dugogodišnji tajnik Kluba i urednik kataloga, a Daruvarčanima još poznatiji zbog naziva ulice koja nosi njegovo ime. Biželj je u literaturi istaknut kao jedan od majstora fotografije, što je potvrđeno analizom njegova bogatoga izlagačkog opusa. O približavanju njegova lika i djela uvelike su doprinijeli razgovori s njegovom suprugom, kao i proučavanje njegova privatna arhiva, koji do sada nije bio istražen i obrađen. Analiza glavnih daruvarskih protagonista na području amaterske fotografije završena je obradom Miroslava Gjurina, koji je svojim iskrenim i upornim zalaganjem toliko dobra donio ne samo daruvarskom Fotoklubu, već i gradu.

Proučavanjem arhiva, knjiga i kataloga te drugih dostupnih podataka, ovim je radom zahvaćena samo površina, odnosno jezgra daruvarske fotografije. Ovo je samo jedna moguća povijest pregleda daruvarske fotografije limitirana građom i prostorom. Toliko se još bitnih imena veže uz Fotoklub Daruvar, ali i za godine prije njegova osnutka koje bi trebalo istražiti i obraditi te time donijeti širi i još bogatiji pregled fotografije u gradu koji je odigrao važnu ulogu u povijesti fotografije u Hrvatskoj, a (danas) broji samo desetak tisuća stanovnika.

6. Prilog

Popis članova Fotokluba Daruvar od osnutka do 1970-ih²⁸⁵

Biželj, Drago (izlagao 1950-ih i 1960-ih)

Curl, Dragutin

Čosić, Branko (izlagao 1950-ih i 1960-ih)

D'Ans, Pavle (izlagao 1950-ih i 1960-ih)

Daněk, Vlado (izlagao 1950-ih i 1960-ih)

Eisenbacher, Darko (obnovio Klub 1948. godine)

Feket, Franjo

Frajnd, Milan

Fuchs, Velimir (izlagač na *I. nacionalnoj izložbi umjetničke fotografije* u Sušaku 1939. godine i *II. nacionalnoj izložbi umjetničke fotografije* 1940. godine)

Gjurin, Miroslav (izlagao 1950-ih i 1960-ih)

Hat, Vjekoslav (obnovio Klub 1948. godine, izlagao 1950-ih i 1960-ih)

Hat, Slavko

Hnojčik, Toni

Horvat, S.

Klubička, Štefan

Kuže, Vladimir (izlagao 1950-ih i 1960-ih)

Lavička, Ferdo (izlagač na *I. nacionalnoj izložbi umjetničke fotografije* u Sušaku 1939. godine i *II. nacionalnoj izložbi umjetničke fotografije* 1940. godine)

Lavička, Zvonimir (obnovio Klub 1948. godine, izlagao 1950-ih i 1960-ih)

²⁸⁵ Popis je izrađen na temelju periodičkih izvora, knjiga i dostupnih kataloga izložaba navedenih u Popisu literature, a sadrži imena autora čije je djelovanje obilježila izložbena aktivnost. Zbog izostanka arhivske građe, odnosno sačuvanih popisa članova i dokumenata, velik broj članova Fotokluba koji su djelovali u razmatranom razdoblju je danas nepoznat te su za dodatnu rekonstrukciju potrebna daljnja istraživanja.

Lotz, Miroslav

Patik, Leo

Pavić, Milan (izlagač na *I. nacionalnoj izložbi umjetničke fotografije* u Sušaku 1939. godine i *II. nacionalnoj izložbi umjetničke fotografije* 1940. godine)

Pecikozić, Milivoj

Pecikozić, Slavko

Prime, Ernest (izlagao 1950-ih i 1960-ih)

Rihl, Josip

Sitar, Alojz

Sutlović, Ante

Šimunović, Vilko

Teodorović, Jovica (izlagač na *I. nacionalnoj izložbi umjetničke fotografije* u Sušaku 1939. godine)

Turina, Zvonimir (izlagač na *II. nacionalnoj izložbi umjetničke fotografije* 1940. godine)

Veselić, Đuro

Vukadinović, Josip (izlagao 1950-ih i 1960-ih)

Zagorac, Milivoj

7. Popis literature

Arhivski i periodički izvori

1. Arhiv Fotokluba Daruvar, Daruvar.
2. Državni arhiv u Zagrebu, K.4/1152: Osobni fond Milan Pavić.
3. Hrvatski državni arhiv u Zagrebu, Fond 1758. Osobni fond Milan Pavić.
4. Privatni arhiv Drage Biželja, Daruvar.
5. Privatni arhiv Slavke Pavić, Zagreb.
6. Dnevne novine *Novosti*, Zagreb, 1937.–1940.
7. Tjednik *Jednota*, Daruvar, 1958.–1972.

Knjige, katalozi izložaba, zbornici

1. *VI. republička izložba fotografija i dijapozitiva u boji*, katalog izložbe (Daruvar, 29. 11.–15. 12. 1968.), (ur.) Drago Biželj, Daruvar: Fotoklub Daruvar, Štamparski zavod „Ognjen Prica“ Daruvar, 1968.
2. *VII. izložba umjetničke fotografije Slavonije*, katalog izložbe (Daruvar, 29. 11.–9. 12. 1957.), (ur.) Foto klub Daruvar, Daruvar: Savez foto i kino amatera Hrvatske, Foto klub Daruvar, 1957.
3. Balaško, Ivan, Kuzle, Miroslav, Stanić, Božidar, *Daruvar-Pakrac-Virovitica i okolni krajevi: priručnik za učenike*, Zagreb: Školska knjiga, 1985.
4. Depolo, Josip, [Predgovor], u: *Milan Pavić*, monografija, Beograd: Salon fotografije, 1983., str. 3–5.
5. Depolo, Josip, *Milan Pavić*, Zagreb: Spektar, 1986.

6. Depolo, Josip, »Predgovor«, u: *Milan Pavić, izložba fotografija: Retrospektiva 1935.–1985.*, katalog izložbe (Daruvar, Dom omladine, 22. 4.–5. 5. 1986.), (ur.) Organizacioni odbor 23. „Daruvarskih susreta“, Daruvar: Štamparija „O. Prica“, 1986., bez paginacije.
7. Fotoklub Daruvar, [Predgovor], u: *I. međunarodna izložba fotografije*, katalog izložbe (Daruvar, 1.–12. 5. 1968.), (ur.) Drago Biželj, Daruvar: Štamparski zavod „Ognjen Prica“ Daruvar, 1968., bez paginacije.
8. Fotoklub Daruvar, [Predgovor], u: *II. međunarodna izložba fotografije*, katalog izložbe (Daruvar, 1.–8. 5. 1970.), (ur.) Drago Biželj, Daruvar: Fotoklub Daruvar, Fotosavez Hrvatske, 1970., str. 3.
9. Franić, Dario, Radić, Valentina, »Milan Pavić – majstor umjetničke fotografije«, u: *Sisak industrijski grad, 1949.–1960., fotoaparatom Milana Pavića*, katalog izložbe (Sisak, studeni 2015.), Sisak: Državni arhiv u Sisku, 2016., str. 26–41.
10. Gavrilović, Feđa, »Uredi, kavane, ateljei«, u: *Milan Pavić: Uredi, kavane, ateljei*, katalog izložbe (Zagreb, Galerija Forum, 5.–27. 3. 2021.), (ur.) Petar Bujas, Feđa Gavrilović, Zagreb: Kulturno informativni centar, 2021., str. 1–4.
11. Grčević, Mladen, »Početak«, u: *Doba osnivača. Izložba fotografija majstora „Zagrebačke škole fotografije“*. Uz 50. obljetnicu Foto saveza Hrvatske, katalog izložbe (Zagreb, Galerija Fotokluba Zagreb, 1989.–1990.), (ur.) Mirjana Šigir, Vladko Lozić, Zagreb: Fotoklub Zagreb, 1990., str. 1.
12. Grčević, Nada, *Fotografija devetnaestog stoljeća u Hrvatskoj*, Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti, 1981.
13. Grčević, Nada, »Hühn, Julius«, u: *Hrvatska likovna enciklopedija 3*, (ur.) Žarko Domljan, Zagreb: Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, 2005., str. 56.
14. Jakčin Ivančić, Mirjana, *Daruvar u slici i riječi*, Daruvar: Matica hrvatska Daruvar, 2002.

15. Jurenec, Zlatko, *Planinarstvo i turizam kotara Daruvara; Slavonske planine* (ilustrirao Miroslav Gjurić), Daruvar: PD „Petrov vrh“ Daruvar – Turistički savez kotara Daruvar, 1958.
16. Kaštelan, Jure, »Slikovnica svjetlosti«, predgovor u: Josip Depolo, *Milan Pavić*, Zagreb: Spektar, 1986., str. 4.
17. Kaštelan, Jure, »Esej o Milanu Paviću«, u: *Milan Pavić, izložba fotografija: Retrospektiva 1935.–1985.*, katalog izložbe (Daruvar, Dom omladine, 22. 4.–5. 5. 1986.), (ur.) Organizacioni odbor 23. „Daruvarskih susreta“, Daruvar: Štamparija „O. Prica“, 1986., bez paginacije.
18. Koščević, Želimir, *Reporterska fotografija u Hrvatskoj 1920.–1940.*, Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti, 1992., str. 8–22.
19. Koščević, Želimir, *U fokusu. Ogledi o hrvatskoj fotografiji*, Zagreb: Školska knjiga, 2006.
20. Križić Roban, Sandra, *Na drugi pogled: pozicije suvremene hrvatske fotografije*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2010., str. 11–47.
21. Kuzle, Miroslav, *Daruvar*, Daruvar: Turističko društvo Slavonijaturist; Zagreb: Turistkomerc, 1987.
22. Kuzle, Miroslav, *Daruvar: na razglednicama i fotografijama*, Daruvar: Ogranak Matice hrvatske, 1994.
23. Kuzmić, Zdenko, Lozić, Vladko, *Majstori hrvatske fotografije*, Zagreb: Fotoklub Zagreb, 2005.
24. Kuzmić, Zdenko, »Priče iz tamne komore«, u: Kuzmić, Zdenko, Lozić, Vladko, *Majstori hrvatske fotografije*, Zagreb: Fotoklub Zagreb, 2005., str. 11–27.
25. Lozić, Vladko, *Stoljeće promidžbe fotografije: Sto godina 'Zagreb salona', međunarodne izložbe fotografije (1910.–2010.)*, Zagreb: Fotoklub Zagreb, 2010.
26. Lozić, Vladko, *Hrvatski fotoamaterski pokret (prilozi za povjesnicu)*, Zagreb: vlastita naklada, 2017.

27. Lozić, Vladko, *125 godina Fotokluba Zagreb (prilozi za povjesnicu)*, Zagreb: vlastita naklada, 2020.
28. Lozić, Vladko, *Životopisi hrvatskih fotografa*, Zagreb: vlastita naklada, 2020.
29. Magaš Bilandžić, Lovorka, »Desetletje pluralizmov: Fotografija v Kraljevini Jugoslaviji«, u: *Na robu: vizualna umetnost v Kraljevini Jugoslaviji 1929–1941*, (ur.) Marko Jenko, Beti Žerovc, Ljubljana: Moderna galerija, 2019., str. 320–367.
30. Malačić, Ana, *Fotografsko djelovanje Milana Pavića u kontekstu hrvatske fotografije 1940-tih i 1950-tih godina*, diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2012.
31. Maleković, Vladimir, »Hrvatska kao civilizacijski i kulturni okvir razvoja fotografije 1848–1951.«, u: *Fotografija u Hrvatskoj: 1848–1951.*, katalog izložbe (Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt, 20. 9.–20. 11. 1994.), (ur.) Vladimir Maleković i Marija Tonković, Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 1994., str. 10–45.
32. Marić, Maja, *Milan Pavić*, maturalni rad iz likovne umjetnosti, Daruvar: Gimnazija Daruvar, 2009.
33. Matušek, Josip, *Zapis govora pri otvaranju izložbe 'Nepoznati Daruvar'*, 31. listopada 1985., Daruvar: Privatni arhiv Drage Biželja, str. 1–2.
34. Matušek, Josip, »Nepoznati Daruvar«, u: *Izložba fotografija „Nepoznati Daruvar“*, katalog izložbe (Zagreb, Muzej grada Zagreba, 3.–15. 6. 1986.), (ur.) Danko Šorak, Daruvar: Fotoklub Daruvar, Štamparija *Ognjen Prica*, 1986., bez paginacije.
35. Pavić, Milan, *Zagreb: fotomonografija* (ur. J. Depolo, J. Kaštelan, J. Seissel), Zagreb: Orbis, Mladost, 1959.
36. Pejić, Mato, *Začarani svjetlopisom. 70 godina Fotokluba Daruvar*, Daruvar: Foto Film klub Daruvar, 2010.
37. Szabo, Gjuro, *Iz prošlosti Daruvara i okolice*, Zagreb: Tipografija, 1932.

38. Tonković, Marija, »Oris povijesti fotografije u Hrvatskoj«, u: *Fotografija u Hrvatskoj: 1848–1951.*, katalog izložbe (Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt, 20. 9.–20. 11. 1994.), (ur.) Vladimir Maleković i Marija Tonković, Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 1994., str. 46–173.
39. Tonković, Marija, »Kratki pogled kroz povijest hrvatske fotografije«, u: *Fotografija u Hrvatskoj 1848.–1951. & Osječka fotografija*, katalog izložbe (Osijek, Muzej Slavonije i Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt, prosinac 1996.–veljača 1997.), (ur.) Marija Tonković i Vesna Burić, Osijek: Muzej Slavonije, 1996., str. 5–16.
40. Tonković, Marija, »Povijest i suvremenost splitske fotografije«, u: Z. Buljević, A. Verzotti, *Fotomonografija Fotokluba Split*, Split: Fotoklub Split, 2004., str. 257.
41. Tonković, Marija, »Fotografija: Medijska afirmacija i afirmacija medija«, u: *Art Déco i umjetnost u Hrvatskoj između dva rata*, katalog izložbe (26. 1.–30. 4. 2011.), (ur.) Anđelka Galić, Miroslav Gašparović, Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2011., str. 174–200.
42. Wells, Liz, *Fotografija: kritički uvod*, Beograd: Clio, 2006.

Članci u časopisima i novinama

1. »K članku 'Naša fotografija'«, u: *Fotoamater* 2 (1935.), str. 45.
2. »Daruvar: Osnovan Foto-klub«, u: *Novosti*, Zagreb, 2. lipnja 1937., str. 11.
3. »Izložba fotografija u Daruvaru«, u: *Foto revija* 10 (1937.), str. 233.
4. »Osnovan je Hrvatski fotoamaterski savez«, u: *Foto revija* 7 (1939.), str. 158.
5. »Fotoklub Daruvar, godišnja skupština 12. III. 1940.«, u: *Foto revija* (1940.), str. 53.
6. »Objava i poziv za Nacionalnu izložbu Hrvatskog fotoamaterskog saveza – za 1940. godinu u Osijeku, Sušaku i Daruvaru«, u: *Foto revija* (1940.), str. 33.

7. »II. nacionalna izložba umjetničke fotografije«, u: *Hrvatski list*, Osijek, 12. svibnja 1940., str. 9.
8. »Vodič kroz Daruvar«, u: *Savremena fotografija* 1 (1941.), str. 16.
9. »Milan Pavić: Izložba u Daruvaru«, u: *Večernji vjesnik* (II/ 272), 5. ožujka 1958., str. 5.
10. »Jubilarna izložba umjetničke fotografije Milana Pavića u Daruvaru«, u: *Narodni list*, 7. ožujka 1958., str. 4.
11. »Jubilarna izložba Milana Pavića«, u: *Vjesnik u srijedu*, 12. ožujka 1958., str. 7.
12. »Uz izložbu Milana Pavića. 20 – godina umjetničke fotografije«, u: *Vjesnik Komuna* (IV/5), Daruvar, 15. ožujka 1958., str. 5.
13. vb, »Komik a traged Antonín Života«, u: *Jednota*, Daruvar, 11. studenog 1978., str. 10.
14. Boroš, Mira, »Drago Biželj«, u: *Daruvarske Aquae Balissae* 3 (2002.), str. 27.
15. Depolo, Josip, »Jubilarna izložba M. Pavića u Daruvaru«, u: *Vjesnik*, Zagreb, 7. ožujka 1958., str. 5.
16. Desnica, Stojan, »Milan Pavić«, u: *Foto revija* (9/10), 1954., str. 10 i 20.
17. Frajtić, A., »Mi i inozemstvo«, u: *Foto revija* (1940.), str. 4–6.
18. Fuis, Franjo M., »Putovanje kroz svijet boja«, u: *Foto revija* (1940.), str. 103–105.
19. Hlevnjak, Branka, »Nepoznati Daruvar«, u: *Oko* 3, 17. srpnja 1986., str. 22.
20. I. T., »Majstor kamere: retrospektiva Milana Pavića«, u: *Borba*, Zagreb, 9. svibnja 1986., str. 9.
21. Krleža, Miroslav, »Anno Domini MCMXXXIX – Na tom mladom letu veselimo se«, u: *Pečat* 3 (1939.), str. 3.

22. Kukučka, A., »Náš portrét: Vladimír Daněk«, u: *Jednota* 5, Daruvar, 26. siječnja 1974., str. 11.
23. Kusin, Vesna, »Patina prošlosti«, u: *Vjesnik*, Zagreb, 30. lipnja 1986., str. 13.
24. Kuzmić, Zdenko, »Kuda ide Foto-klub 'Daruvar'«, u: *Foto-kino revija* 31 (1978.), str. 10–11.
25. Kuzmić, Zdenko, »U poseti poznatom fotografu Milanu Paviću«, u: *Foto-kino revija* 3 (1979.), str. 6–7.
26. LL, »Vzpomínky, jež znamenají život...«, u: *Jednota* 21, Daruvar, 27. svibnja 1978., str. 10.
27. Leković, Saša, »23. Daruvarski susreti: Proljetni hepening«, u: *Vjesnik*, Zagreb, 19. travnja 1986., str. 11.
28. Lozić, Vladko, »Zagrebačka škola fotografije (1930.–1950.)«, u: *Informatica museologica* 42/1–4 (2011.), str. 168–175.
29. Magaš, Lovorka, »Izložba Deutscher Werkbunda *Film und Foto* na zagrebačkoj *Međunarodnoj fotografskoj izložbi* i hrvatska fotografija početkom 1930-ih«, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 34 (2010.), str. 189–200.
30. Majstorović, Božo, »Foto-kronika umjetničkog dometa«, u: *Rad*, 1. kolovoza 1980., str. 20.
31. Majstorović, Božo, »Povest jednog foto-plagijata«, u: *Intervju* 31, Beograd, 6. kolovoza 1982., str. 35–37.
32. Mihalić, S., »Dva najdraža negativa«, u: *Telegram*, Zagreb, 7. listopada 1960., str. 5.
33. Mihaljević, M., »Snimio taj i taj«, u: *Globus* III/144, Zagreb, 14. prosinca 1956., str. 7–8.
34. O., »Jubilej Milana Pavića«, u: *Čovjek i prostor*, Zagreb, 15. ožujka 1958., str. 7.
35. OM, »40 let daruvarského Fotoklubu«, u: *Jednota* 50, Daruvar, 24. prosinca 1977., str. 20.
36. P., »Izlet u prošlost. Izložba fotografija 'Nepoznati Daruvar'«, u: *Daruvarski list*, Daruvar, 8. studenog 1985., str. 7.

37. P. M., »Nepoznati Daruvar. U Muzeju grada Zagreba otvorena dokumentarna izložba o starom Daruvaru«, u: *Večernji list*, Zagreb, 13. lipnja 1986., str. 6.
38. mp. (Pavić, Milan), »Daruvar – Mineralno i blatno kupatilo, jugoslavenski Francezbad«, u: *Novosti*, Zagreb, 16. lipnja 1935., str. 15.
39. Pavić, Nino, »'Nepoznati Daruvar' Drage Biželja«, u: *Narodna tehnika Hrvatske* 78, 1986., str. 86.
40. Poljak, Josip, »Planinarstvo i amater-fotografija«, u: *Fotografski vjesnik* II/1 (1927.), str. 1–4.
41. S. N., »Uspjela VII. izložba umjetničke fotografije Slavonije«, u: *Vjesnik Komuna* III/23–24, Daruvar, 30. prosinca 1957., str. 2.
42. Selicharová, M., »Když tě vyhodí dveřmi vrať se oknem«, u: *Jednota* 21, Daruvar, 31. svibnja 2003., str. 5–7.
43. Selicharová, M., »To je můj svět«, u: *Jednota* 36, Daruvar, 20. rujna 2003., str. 2–3.
44. Vidas, Fedor, »Pjesnik fotografske kamere«, u: *Globus* 17, Zagreb, 10. srpnja 1954., str. 3.
45. Vidmajer, Ljubo, »Reportaža«, u: *Foto revija* 3 (1934.), str. 45.
46. Zvrko, Ratko, »50 000 fotografija«, u: *Arena*, Zagreb, 14. studenoga 1975., str. 45–46.

Internetski izvori

1. *Daruvar kroz povijest*, <https://daruvar.hr/daruvar-kroz-povijest/> (pregledano 1. svibnja 2020.)
2. *Drago Biželj*, <https://daruvarski-portfolio.net/drago-bizelj-1925-1992/> (pregledano 15. svibnja 2021.)
3. Vlatka Daněk, *Krađa zbog koje je o Daruvaru pisao Krleža*. Mrežna stranica *Daruvarski portfolio*, <https://daruvarski-portfolio.net/krada-zbog-koje-daruvaru-pisao-krleza/> (pregledano 12. svibnja 2021.)

4. *Fotografija*, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=20254> (pregledano 2. lipnja 2021.)
5. *Miroslav Gjurin*, <https://daruvarski-portfolio.net/miroslav-gjurin-1919-2004/> (pregledano 15. svibnja 2021.)
6. Branka Hlevnjak, *Milan Pavić – Mala retrospektiva (29. 10.–22. 11. 2018.)*. Mrežna stranica *Narodno sveučilište Dubrava*, <https://ns-dubrava.hr/2020/03/04/milan-pavic/> (pregledano 2. veljače 2021.)
7. Mirjana Jakčin Ivančić, *Matičarski duh Ždralova grada*. Mrežna stranica *Matica hrvatska – Vijenac (681 – 9. travnja 2020.)*,
<https://www.matica.hr/vijenac/681/Mati%C4%8Darski%20duh%20%C5%BDdralova%20grada/> (pregledano 13. travnja 2021.)
8. Patricia Kiš, *Fotografija me tjera da se krećem*. Mrežna stranica *pogledaj.to*,
<http://pogledaj.to/art/fotografija-me-tjera-da-se-krecem/> (pregledano 12. svibnja 2021.)
9. Zdenko Kuzmić, *Sanjalački ugođaj*. Mrežna stranica *Matica hrvatska – Vijenac 227/ Fotografija* (studenj 2002.),
<https://www.matica.hr/vijenac/227/Sanjala%C4%8Dki%20ugo%C4%91aj/> (pregledano 15. svibnja 2021.)
10. Željko Mujić, *Kluge*. Mrežna stranica *Daruvarski portfolio*, <https://daruvarski-portfolio.net/kluge/> (pregledano 15. svibnja 2021.)
11. *ODLAZAK LEGENDE Preminuo Vladimir Daněk, najstariji član Hrvatskog novinarskog društva*. Mrežna stranica *Bjelovar Live*, <https://bjelovar.live/preminuo-vladimir-danek-najstariji-clan-hrvatskog-novinarskog-drustva/> (pregledano 28. kolovoza 2021.)
12. Ante Orlović, *Međunarodne izložbe fotografije na prostoru Hrvatske do 1945. godine*. Mrežna stranica *Suvremena hrvatska fotografija*, <https://croatian-photography.com/text/medunarodne-izlozbe-fotografije-na-prostoru-hrvatske-do-1945-godine/> (pregledano 1. prosinca 2021.)

13. *Milan Pavić – izlist fotografija*. Mrežna stranica *Hrvatska fotozbirka*, http://hrvatska-fotozbirka.com/hr/fotografije/?msearch=milan+pavi%C4%87&sort=ph_year&order=ASC&page=1 (pregledano 2. veljače 2021.)
14. *Unknown Daruvar: exhibition of photographs*. Mrežna stranica *Muzej grada Zagreba*, <http://www.mgz.hr/en/exhibitions/nepoznati-daruvar-izlozba-fotografija,258.html> (pregledano 20. svibnja 2021.)
15. *Maša Štrbac, Zrcaljenje drugog*. Mrežna stranica *Matica hrvatska – Vijenac*, <https://www.matica.hr/vijenac/336/zrcaljenje-drugog-6621/> (pregledano 6. svibnja 2021.)

Intervjui

1. Razgovor s gospođom Marijom Biželj, suprugom Drage Biželja, održan u prosincu 2020.
2. Razgovor s gospođom Marijanom Kapetanović, nekadašnjom tajnicom i predsjednicom Fotokluba Daruvar, održan u srpnju 2021.
3. Razgovori s gospođom Slavkom Pavić, održani u ožujku i svibnju 2021.
4. Razgovor s gospodinom Matom Pejićem, održan krajem travnja 2021.

8. Popis slikovnog priloga

1. Julius Hühn, *Kupelj Daruvar – Bad Daruvar – A Daruvári fürdo*, 1862., izvor: Mirjana Jakčin Ivančić, *Daruvar u slici i riječi*, Daruvar: Matica hrvatska Daruvar, 2002., str. 59.
2. Reklamni plakat kupališta Daruvar, izdala Tiskara dioničkog društva Werbóczy u Budimpešti, oko 1910., izvor: Mirjana Jakčin Ivančić, *Daruvar u slici i riječi*, Daruvar: Matica hrvatska Daruvar, 2002., str. 42.
3. Adolf Kluge, *Članice udruge Hrvatska žena u dvorskom perivoju*, Daruvar, 1922., izvor: Mirjana Jakčin Ivančić, *Daruvar u slici i riječi*, Daruvar: Matica hrvatska Daruvar, 2002., str. 29.
4. Fotoateljier Standa, *Sat tjelesne kulture*, Daruvar, 1930-ih, izvor: Vlatka Daněk, *A sada... sport i zabava*. Mrežna stranica *Daruvarski portfolio*, <https://daruvarski-portfolio.net/a-sadasport-zabava/> (pregledano 15. svibnja 2021.)
5. Viktor Kluge, *Snježna kupačica*, Daruvar, 1938., izvor: Željko Mujić, *Kluge*. Mrežna stranica *Daruvarski portfolio*, <https://daruvarski-portfolio.net/kluge/> (pregledano 15. svibnja 2021.)
6. Viktor Kluge, *Centralno blatno kupalište*, Daruvar, 1930-ih, izvor: Željko Mujić, *Kluge*. Mrežna stranica *Daruvarski portfolio*, <https://daruvarski-portfolio.net/kluge/> (pregledano 15. svibnja 2021.)
7. Antonín Života, *Upravni odbor Češke besede Daruvar*, 1932., izvor: Slávek (Alois) Daněk, »Moje vzpomínky na Českou besedu«, u: *Jednota*, Daruvar, 27. kolovoza 1988., str. 10.
8. Antonín Života, *Dvořáková 'Rusalka' u izvedbi daruvarskih amatera*, Daruvar, 1932., izvor: Slávek (Alois) Daněk, »Moje vzpomínky na Českou besedu«, u: *Jednota*, Daruvar, 27. kolovoza 1988., str. 9.
9. Antonín Života, *Ivanka Satrapová-Broučková kao Rusalka*, Daruvar, 1932., izvor: Slávek (Alois) Daněk, »Moje vzpomínky na Českou besedu«, u: *Jednota*, Daruvar, 27. kolovoza 1988., str. 9.

10. Fotografska oprema Antonína Živote, Daruvar, 1930-ih, izvor: Mato Pejić, *Začarani svjetlopisom. 70 godina Fotokluba Daruvar*, Daruvar: Foto Film klub Daruvar, 2010., str. 84.
11. Osnivački upravni odbor Fotokluba Daruvar na Prvoj izložbi Fotokluba u dvorani kupališnog hotela (15.–22. 8. 1937.), Daruvar, 1937. (od lijeva na desno: tajnik Milan Pavić, odbornici Milivoj Pecikozić, Josip Rihl, predsjednik prof. Velimir Fuks, odbornik Ernest Primc), izvor: Hrvatski državni arhiv, Fond 1758. Osobni fond Milan Pavić (dalje: HR-HDA-1758), Kut. 9, Fascikl 88, Fotoklub Daruvar (dalje: 9, F88).
12. Milan Pavić, Postav *Nacionalne izložbe fotografije*, Daruvar, 1938., izvor: HR-HDA-1758-9, F88.
13. Katalog *I. međunarodne izložbe fotografija u Daruvaru*, 1968., izvor: Privatni arhiv Drage Biželja, Daruvar.
14. Katalog *VI. republičke izložbe fotografija i dija pozitivu u boji*, Daruvar, 29. 11.–15. 12. 1968., izvor: Privatni arhiv Drage Biželja, Daruvar.
15. Milan Pavić, *Kalvarija*, 1936., izvor: Mato Pejić, *Začarani svjetlopisom. 70 godina Fotokluba Daruvar*, Daruvar: Foto Film klub Daruvar, 2010., str. 116.
16. Milan Pavić, *Rad*, 1935., izvor: Mrežna stranica *Repozitorij Muzeja za umjetnost i obrt*, <https://repozitorij.muo.hr/?pr=i&id=64051> (pregledano 15. svibnja 2021.).
17. Milan Pavić, *Vedra starost*, 1937., izvor: Privatni arhiv Slavke Pavić, Zagreb.
18. Milan Pavić, *Amputacija*, 1938., izvor: Mrežna stranica *AthenaPlus Muzej za umjetnost i obrt*, <http://athena.muo.hr/?object=detail&id=54060> (pregledano 15. svibnja 2021.).
19. Milan Pavić, *Vizija*, oko 1938., izvor: Mrežna stranica *Repozitorij Muzeja za umjetnost i obrt*, <https://repozitorij.muo.hr/?pr=i&id=64098> (pregledano 15. svibnja 2021.).
20. Milan Pavić, *Signali*, 1936., izvor: Mato Pejić, *Začarani svjetlopisom. 70 godina Fotokluba Daruvar*, Daruvar: Foto Film klub Daruvar, 2010., str. 100.

21. Milan Pavić, *Zavarivači*, 1950-e, izvor: HR-HDA-1422: AGEFOTO, album 123/12, N-119/22.
22. Milan Pavić, *Popravak*, 1950-e, izvor: HR-HDA-1422: AGEFOTO, album 123/12, N-119/23.
23. Milan Pavić, *Obrada*, 1950-e, izvor: HR-HDA-1422: AGEFOTO, album 123/12, N-119/42.
24. Milan Pavić, *Mjerenje*, 1950-e, izvor: HR-HDA-1422: AGEFOTO, album 123/12, N-119/43.
25. Milan Pavić, *Stroj*, 1950-e, izvor: HR-HDA-1422: AGEFOTO, album 123/12, N-119/41.
26. Milan Pavić, *Priprema pluga*, 1950-e, izvor: HR-HDA-1422: AGEFOTO, album 123/12, N-119/25.
27. Milan Pavić, *Žetva*, 1950-e, izvor: HR-HDA-1422: AGEFOTO, album 123/1, N-37.
28. Milan Pavić, *Oranje*, 1950-e, izvor: HR-HDA-1422: AGEFOTO, album 123/12, N-119/35.
29. Milan Pavić, *Uzbrdo*, 1957., izvor: HR-HDA-1422: AGEFOTO, album 135/95, iz serije: *Jesenja sjetva u okolici Daruvara (Poljoprivreda)* (L1168/1–2).
30. Milan Pavić, *Blokovi*, 1948., izvor: HR-HDA-1422: AGEFOTO, album 126/23-2, iz serije: *Priprema građevinskog materijala za radničko naselje u Daruvaru* (A.389/1–6, br. 8, str. 8a).
31. Milan Pavić, *Blokovi 2*, 1948., izvor: HR-HDA-1422: AGEFOTO, album 126/23-3, iz serije: *Priprema građevinskog materijala za radničko naselje u Daruvaru* (A.389/1–6, br. 8, str. 8a).
32. Milan Pavić, *Žena u polju*, 1950-e, izvor: HR-HDA-1422: AGEFOTO, album 123/1.
33. Milan Pavić, *Osmijeh*, 1949., izvor: HR-HDA-1422: AGEFOTO, album 213/105-73, iz serije: *Češke žetvene svečanosti* (B-600/1-96, br. 3, str. 84, 85, 86).
34. Milan Pavić, *Keramičar*, 1948., izvor: HR-HDA-1422: AGEFOTO, album 212/85-54, iz serije: *Daruvar i okolica: Život i rad češke manjine u FNRJ* (A.384/, br. 3, 32-34).
35. Milan Pavić, *Učitelj*, 1948., izvor: HR-HDA-1422: AGEFOTO, album 212/85-57, iz serije: *Daruvar i okolica: Život i rad češke manjine u FNRJ* (A.384/, br. 3, 32-34).

36. Milan Pavić, *Papirologija*, 1948., izvor: HR-HDA-1422: AGEFOTO, album 212/85-52, iz serije: *Daruvar i okolica: Život i rad češke manjine u FNRJ* (A.384/, br. 3, 32-34).
37. Milan Pavić, *Poziv*, 1948., izvor: HR-HDA-1422: AGEFOTO, album 212/85-61, iz serije: *Daruvar i okolica: Život i rad češke manjine u FNRJ* (A.384/, br. 3, 32-34).
38. Milan Pavić, *Skok*, 1952., izvor: HR-HDA-1422: AGEFOTO, album 243/71-2, iz serije: *Novi kupaci bazen u Daruvaru* (E-523/1-2).
39. Milan Pavić, *Školsko dvorište*, 1948., izvor: HR-HDA-1422: AGEFOTO, album 212/85-8, iz serije: *Daruvar i okolica: Život i rad češke manjine u FNRJ* (A.384/, br. 3, 32-34).
40. Milan Pavić, *Znatiželjni pogledi djece*, 1948., izvor: HR-HDA-1422: AGEFOTO, album 212/85-17, iz serije: *Daruvar i okolica: Život i rad češke manjine u FNRJ* (A.384/, br. 3, 32-34).
41. Milan Pavić, *Šetnja djece*, 1948., izvor: HR-HDA-1422: AGEFOTO, album 213/105 (A.391/2, br. 3., str. 34).
42. Milan Pavić, *Pogled iz vlaka*, 1952., izvor: HR-HDA-1422: AGEFOTO, album 149/61-8 iz serije: *Motivi iz Slavonije, Daruvar* (E.749/1, br. IV, strana 96a).
43. Milan Pavić, *Pejzaž*, 1952., izvor: HR-HDA-1422: AGEFOTO, album 149/61 iz serije: *Motivi iz Slavonije, Daruvar* (E.749/1, br. IV, strana 96a).
44. Milan Pavić, *Centralno blatno kupalište*, 1950., izvor: HR-HDA-1422: AGEFOTO, album 149/61-1 iz serije: *Motivi iz kupališta Daruvar* (C.433/1–8, br. 4, strana 36a).
45. Milan Pavić, *Arkadija*, 1950., izvor: HR-HDA-1422: AGEFOTO, album 149/61-3 iz serije: *Motivi iz kupališta Daruvar* (C.433/1–8, br. 4, strana 36a).
46. Fotografija izložbenog materijala s Pavićeve posljednje izložbe fotografija: *Milan Pavić, izložba fotografija: Retrospektiva 1935.–1985.*, Daruvar, 1986., izvor: HR-HDA-1758: OF Milan Pavić, Kut. 10, br. 104, *Samostalna izložba Daruvar 1986.*
47. Vlado Daněk, *Češke žetvene svečanosti*, 1950-ih., izvor: ustupio Mato Pejić.

48. Vlado Daněk, *Berba*, 1950-ih, izvor: ustupio Mato Pejić.
49. Vlado Daněk, *Poplava*, 1957., izvor: ustupio Mato Pejić.
50. Vlado Daněk, *Izlov ribe u Končanici*, 1950-ih, izvor: Miroslav Kuzle, Đorđe Žutinić, *Daruvar*, Zagreb: Izdavačko i propagandno poduzeće »Zagreb«, 1975., str. 181.
51. Vlado Daněk, *Ružičkova ulica*, 1950-ih, izvor: ustupio Mato Pejić.
52. Vlado Daněk, *Ivanovo selo*, 1960-ih, izvor: ustupio Mato Pejić.
53. Vlado Daněk, *Gradnja kina*, 1964., izvor: Mato Pejić, *Začarani svjetlopisom. 70 godina Fotokluba Daruvar*, Daruvar: Foto Film klub Daruvar, 2010., str. 59.
54. Vlado Daněk, *Graz*, 1970-ih, izvor: *Jednota* 44, Daruvar, 27. listopada 1973., naslovna stranica.
55. Vlado Daněk, *Parna lokomotiva*, oko 1960., izvor: Vlatka Daněk, *Prugu su nam izgradili Mađari*. Mrežna stranica *Daruvarski portfolio*, <https://daruvarski-portfolio.net/prugu-nam-izgradili-madari-zbog-bacava-francusko-vino/> (pregledano 15. svibnja 2021.).
56. Vlado Daněk, *Na brani*, 1950-ih, izvor: *VII. izložba umjetničke fotografije Slavonije*, katalog izložbe (Daruvar, 29. 11.–9. 12. 1957.), (ur.) Foto klub Daruvar, Daruvar: Savez foto i kino amatera Hrvatske, Foto klub Daruvar, 1957., bez paginacije.
57. Vlado Daněk, *Pastoralni motiv*, 1950-ih, izvor: ustupio Mato Pejić.
58. Vlado Daněk, *Pastrve na Toplici*, krajem 1950-ih, izvor: Vlatka Daněk, *Kad je jezero Jezero*. Mrežna stranica *Daruvarski portfolio*, <https://daruvarski-portfolio.net/kad-jezero-jezero/> (pregledano 15. svibnja 2021.).
59. Drago Biželj, *Pejzaž kod Končanice*, 1959., izvor: Privatni arhiv Drage Biželja (dalje PA-DB), Daruvar.
60. Drago Biželj, *Daruvarski vinogradi*, 1965., izvor: PA-DB, Daruvar.
61. Drago Biželj, *Šuma*, 1967., izvor: PA-DB, Daruvar.

62. Drago Biželj, *Pogled s Vranjevine*, 1960., izvor: PA-DB, Daruvar.
63. Drago Biželj, *U bespuću*, 1960-ih, izvor: PA-DB, Daruvar.
64. Drago Biželj, *U samoći*, 1960-ih, izvor: PA-DB, Daruvar.
65. Drago Biželj, *U perivoju*, 1960-ih, izvor: PA-DB, Daruvar.
66. Drago Biželj, *Starost*, oko 1950-ih, izvor: PA-DB, Daruvar.
67. Drago Biželj, *Zarobljena energija*, oko 1957., izvor: PA-DB, Daruvar.
68. Drago Biželj, *Ribič*, oko 1963., izvor: *Jednota*, Daruvar, 31. srpnja 1963., naslovna stranica.
69. Drago Biželj, *Asvalteri*, 1950-ih, izvor: PA-DB, Daruvar.
70. Drago Biželj, *Žedam*, 1960-ih, izvor: PA-DB, Daruvar.
71. Drago Biželj, *Latice*, oko 1960., izvor: PA-DB, Daruvar.
72. Drago Biželj, *Kompozicija II*, oko 1960., izvor: PA-DB, Daruvar.
73. Drago Biželj, *Čelične kompozicije*, 1960-ih, izvor: PA-DB, Daruvar.
74. Drago Biželj, *Kolonada*, 1974., izvor: Zdenko Kuzmić, Vladko Lozić, *Majstori hrvatske fotografije*, Zagreb: Fotoklub Zagreb, 2005., str. 196.
75. Drago Biželj, *Detalj I*, 1975., izvor: Zdenko Kuzmić, Vladko Lozić, *Majstori hrvatske fotografije*, Zagreb: Fotoklub Zagreb, 2005., str. 197.
76. Drago Biželj, *Davorka*, 1960., izvor: PA-DB, Daruvar.
77. Drago Biželj, *Radost*, 1962., izvor: PA-DB, Daruvar.
78. Drago Biželj, *Pogled*, 1966., izvor: PA-DB, Daruvar.
79. Drago Biželj, *Djevojčice*, 1960-ih, izvor: PA-DB, Daruvar.
80. Drago Biželj, *Portret I*, 1956., izvor: PA-DB, Daruvar.

81. Drago Biželj, *Stare priče*, 1960-ih, izvor: PA-DB, Daruvar.
82. Drago Biželj, *Portret*, 1960-ih, izvor: PA-DB, Daruvar.
83. Drago Biželj, *Kritični trenutak*, 1955., izvor: PA-DB, Daruvar.
84. Drago Biželj, *Ples*, 1970-ih, izvor: PA-DB, Daruvar.
85. Drago Biželj, *Samotnik*, 1956., izvor: PA-DB, Daruvar.
86. Otvorenje izložbe *Nepoznati Daruvar* Drage Biželja u Daruvaru, 1985., izvor: PA-DB, Daruvar.
87. Miroslav Gjurić, *Vodopad na Vranjevini, zimi*, 1950-ih, izvor: Vlatka Daněk, *Kada snijeg prekrije brijeg*. Mrežna stranica *Daruvarski portfolio*, <https://daruvarski-portfolio.net/snijeg-prekrije-brijeg/> (pregledano 17. svibnja 2021.)
88. Miroslav Gjurić, *Vranjevina*, 1950-ih, izvor: Mato Pejić, *Začarani svjetlopisom. 70 godina Fotokluba Daruvar*, Daruvar: Foto Film klub Daruvar, 2010., str. 67.
89. Miroslav Gjurić, *Bazen*, 1952., izvor: Vlatka Daněk, *Vrijeme, kada se u Daruvaru igrao vaterpolo*. Mrežna stranica *Daruvarski portfolio*, <https://daruvarski-portfolio.net/vrijeme-se-daruvaru-igrao-vaterpolo/> (pregledano 17. svibnja 2021.)
90. Miroslav Gjurić, *Planinarski dom „Petrov vrh“*, 1960-ih, izvor: ustupio Mato Pejić.
91. Miroslav Gjurić, *Stogovi*, oko 1960., izvor: Mato Pejić, *Začarani svjetlopisom. 70 godina Fotokluba Daruvar*, Daruvar: Foto Film klub Daruvar, 2010., str. 113.
92. Miroslav Gjurić, *Ljevaonica željeza*, 1949., izvor: Vlatka Daněk, *Kako se kalio daruvarski čelik*. Mrežna stranica *Daruvarski portfolio*, <https://daruvarski-portfolio.net/se-kalio-daruvarski-celik/> (pregledano 17. svibnja 2021.)
93. Miroslav Gjurić, *Proizvodnja dijelova*, 1949., izvor: Vlatka Daněk, *Kako se kalio daruvarski čelik*. Mrežna stranica *Daruvarski portfolio*, <https://daruvarski-portfolio.net/se-kalio-daruvarski-celik/> (pregledano 17. svibnja 2021.)

94. Miroslav Gjurin, *Radnici Dalita*, 1949., izvor: Vlatka Daněk, *Kako se kalio daruvarski čelik*. Mrežna stranica *Daruvarski portfolio*, <https://daruvarski-portfolio.net/se-kalio-daruvarski-celik/> (pregledano 17. svibnja 2021.)
95. Miroslav Gjurin, *Strojbravar*, 1949., izvor: Vlatka Daněk, *Kako se kalio daruvarski čelik*. Mrežna stranica *Daruvarski portfolio*, <https://daruvarski-portfolio.net/se-kalio-daruvarski-celik/> (pregledano 17. svibnja 2021.)
96. Miroslav Gjurin, *Željezara*, 1950-ih, izvor: Vlatka Daněk, *Šteta je da se baci...* Mrežna stranica *Daruvarski portfolio*, <https://daruvarski-portfolio.net/steta-da-se-baci/> (pregledano 17. svibnja 2021.)

9. Summary

This thesis is the result of research into photography and its most prominent representatives in the town of Daruvar. It includes an overview of the history of the town and the development of photography from its beginnings until the early 1970s. The general trends in photography in Croatia are analyzed and compared with the trends in photography in Daruvar. Professional photography is presented through the two most famous and successful studios, Viktor Kluge and Photo Života. Amateur photography initially developed through associations, in the interwar period through the mountaineering movement, but it gained the greatest momentum with the founding of the Daruvar Photo Club in 1937. This paper follows the development of the Photo Club and its importance, through the exhibitions they organized twice a year, and the importance of photography in that area, and the role of the Club as one of the founders of the Croatian Amateur Photographic Association. There are separate chapters dedicated to the peak of success of the Daruvar Photo Club in the 1960s and early 1970s and to its prominent photographers Milan Pavić, Vlado Daněk, Drago Biželj and Miroslav Gjurin. After its heyday, the Club lost its premises and there was no photographic work until the 1980s. The fate of the Photo Club was not easy because its work and activities were interrupted again by the Homeland War. Today's renovated Photo Film Club Daruvar continues to gather photography lovers together. The aim of this thesis was to cover both professional and amateur photography and to open up the possibility of new and more thorough research, as well as to offer an insight into the life and work of selected protagonists of the Daruvar Photo Club, on the basis of the available material, during its initial and most fruitful years, including Milan Pavić, Vlado Daněk, Drago Biželj and Miroslav Gjurin.

Key words: amateur photography, Daruvar, Drago Biželj, photography, Daruvar Photo Club, Milan Pavić, Miroslav Gjurin, professional photography, Vlado Daněk.